
Boekbesprekingen

Algemeen

Wim Verboom, *Gouden oogst: Een halve eeuw theoloog in pastorie en universiteit* (Utrecht: Boekencentrum, 2018), 271 p., € 22,99 (ISBN 9789023954071).

Bij de bespreking van *Gouden oogst* kan afgezien worden van de introductie van de auteur omdat Wim Verboom vele jaren deel heeft uitgemaakt van de redactie van dit tijdschrift. De titel vraagt wel om enige toelichting, omdat 'goud' zich heel gemakkelijk laat verbinden met het gouden ambtsjubileum van deze theoloog. Verboom wil in geen dele zijn eigen werk typeren als goud. Als het gaat om goud, is dat het goud van Gods genade. 'Gouden oogst' zijn de woorden die op de sigarendoos staan die hij een halve eeuw geleden van zijn vader gekregen heeft. In deze doos bewaart hij sindsdien de baf van zijn toga.

De ondertitel van Verbooms boek deed mij direct terugdenken aan een boek dat prof. Graafland destijds tijdens de doctoraalfase van mijn studie opdroeg om te bestuderen: G.C. Berkhouwer, *Een halve eeuw theologie. Motieven en stromingen van 1920 tot heden*. Berkhouwer publiceerde zijn boek in 1974, na zijn afscheid van de Vrije Universiteit. In zijn theologische memoires gaf hij zich rekenschap van zijn motieven bij zijn theologische en kerkelijke arbeid. Veelmeer dan Berkhouwer biedt Verboom een inkijk in zijn persoonlijk (geloofs)leven en het leven van zijn gezin in de verschillende plaatsen waar hij gewoond heeft. We proeven de existentiële betrokkenheid in een zin als: 'Er lag een stille glans over de tafel, vooral als weer nieuwe avondmaalsgangers er hun plaatsje vonden' (44).

Het boek is geschreven voor ieder die geïnteresseerd is in het predikantschap, maar Verboom heeft vooral 'de nieuwe generatie predikanten, studenten Theologie, proponenten en kerkelijk werkers' (12) bij het schrijven voor ogen gehad. Wie korter of langer als predikant werkzaam is, wordt uitgedaagd te reflecteren op het eigen functioneren: 'Zou ik het ook zo aanpakken?', of: 'Waarom doe ik de dingen anders dan Verboom gedaan heeft?' Herkenning is er waar het gaat om het volledig uitschrijven van de preek 'tot en met de komma en de punt' (85), omdat ieder woord overdacht en verantwoord dient te zijn. Dat neemt niet weg dat het document op papier pas dan daadwerkelijk een preek is, wanneer de woorden in het midden van de gemeente zijn uitgesproken. Wat betreft de pastorale bearbeiding van de gemeente heeft Verboom nog meegemaakt dat ziekenhuizen zelf berichten van opname doorgaven aan de predikanten. Vandaag de dag kun je ten gevolge van de Algemene Verordening Gegevensbescherming zomaar meemaken dat je met grote argwaan bejegend wordt wanneer je buiten bezoektijden informeert naar het kamer-nummer van een gemeentelid.

Door heel het boek heen proeft de lezer dat Verboom genoten heeft van het werk dat hij in de kerk en aan de universiteit heeft mogen verrichten. Rode draad in zijn leven en werk is het thema 'verbond'. Zelfs een brief geadresseerd aan *dr. W. Verbond* is bij de juiste persoon terechtgekomen! Des te pijnlijker is het dat hijzelf moet vaststellen dat het verbond uit de gratie is. Deze constatering brengt met zich mee dat de lezer niet alleen uitgenodigd wordt zich te spiegelen aan dit predikantsbeeld, maar tegelijkertijd op heel wat pagina's de zucht slaakt dat het

kerkelijk leven binnen het tijdsbestek van een halve eeuw zo ingrijpend veranderd is. Prachtig schrijft hij over Gods keus in Christus voor ons, die aan onze geloofskeuze voor Christus voorafgaat. De praktijk leert echter dat mensen die zich in een gemeente vestigen, zich eerst gaan oriënteren en op grond van hun bevindingen tot een beslissing komen bij welke gemeente zij gaan meelevén. Verboom pleit er echter voor van God uit te denken en de kerk lief te hebben als een moeder. In een voetnoot heb ik de prachtige stelling gemarkeerd: 'Ten aanzien van de kerk als zieke moeder geloof ik in gebedsgenezing' (183, n. 31).

We zijn Verboom dankbaar voor de existentiële terugblik op zijn levensweg van student via gemeentepredikant tot hoogleraar. Van harte wensen we hem en zijn vrouw Gerdien nog goede en gezegende jaren toe, waarin we de vruchten mogen plukken van de gerijpte theologische doordinking van onze éminence grise (zie de foto van Rianne den Bok die de omslag siert). Het zou mooi zijn wanneer Wim Verboom bijvoorbeeld met ons verder zou willen denken over het gevoelige thema homoseksualiteit, wat nu heel kort enkele keren wordt aangestipt.

W.H.Th. Moehn

Bijbelwetenschappen

Jonathan S. Greer, John W. Hilber en John H. Walton (red.), *Behind the Scenes of the Old Testament: Cultural, Social, and Historical Contexts* (Grand Rapids: Baker Academic, 2018), 615 p., \$ 49.99 (ISBN 9781493415540).

De studie van het Oude Testament moet beginnen en eindigen met de tekst van het Oude Testament. Wat is daarvan de betekenis en de boodschap? Om het Oude Testa-

ment goed te begrijpen, is kennis van historische, sociologische en culturele achtergronden belangrijk. Die kennis verkrijgen we slechts voor een deel uit de tekst van het Oude Testament. In canonieke overzichten van en inleidingen op het Oude Testament komen de genoemde aspecten veelal slechts zijdelings aan de orde. Echter, geen goede uitleg van het Oude Testament kan om kennis heen van de wereld waarin het Oude Testament ontstond.

Dit bij Baker Academic uitgekomen handboek wil in die leemte voorzien. Een keur van oudtestamentici gaf haar medewerking. Op goed leesbare wijze wordt informatie gegeven die veelal alleen te vinden is verspreid over een veelheid van publicaties. *Behind the Scenes of the Old Testament* is opgebouwd uit drie hoofddelen, tien subdelen en 66 hoofdstukken.

Het eerste hoofddeel is gewijd aan geografie, archeologie en literatuur. In dat deel komen onder andere Hebreeuwse inscripties en de literatuur van het vroege jodendom (apocriefe boeken, pseudepigraphen, Dode Zeerollen) aan de orde. Het tweede hoofddeel schenkt aandacht aan historische achtergronden en gebeurtenissen die van belang zijn voor het verstaan van het Oude Testament. In het derde hoofddeel wordt een aantal thema's behandeld. De subdelen van dit derde deel zijn: God, familie, economie en overheid.

Het is niet mogelijk in een recensie van beperkte omvang een volledig inzicht te geven in de inhoud van dit standaardwerk. Ik vraag voor een aantal hoofdstukken aandacht om een indruk te geven zonder ook maar enigszins te suggereren dat de andere hoofdstukken minder waardevol zijn.

Het subdeel over God bevat onder andere een hoofdstuk over monotheïsme in het oude Israël. Matthew J. Lynch wijst erop dat het bij monotheïsme gaat om een anachronisme. De uitdrukking werd voor het eerst

door de zeventiende-eeuwse Cambridge platonisten gebruikt. Terecht acht hij haar toch zinvol. Het Oude Testament ontkent niet het bestaan van andere goden, maar schenkt of aan deze goden geen aandacht of maakt duidelijk dat deze goden JHWH aanbidden en volstrekt aan Hem onderworpen zijn.

In onderscheid met Lynch zou ik er expliciet op willen wijzen dat als het laatste het geval is deze goden nooit een naam hebben. Als het gaat om de verering van JHWH door andere goden, worden nooit de namen van de goden van omliggende volkeren of van de oorspronkelijke bewoners van Kanaän genoemd. Meer nog dan Lynch dat doet, zou ik willen onderstrepen dat de oudtestamentische teksten, uit welke periode van Israël's geschiedenis zij ook dateren, alleen de exclusieve verering van JHWH legitiem achten. Directer dan Lynch doet zou ik een relatie willen leggen tussen de goden van wie in de Psalmen gezongen wordt, dat ook zij JHWH vereren en de serafs en cherubs die wij tegenkomen bij Jesaja en Ezechiël. Volgen we het latere spraakgebruik dan zijn deze goden engelen.

In het subdeel over economie schrijft Richard E. Averbeck een hoofdstuk over slavernij in de wereld van de Bijbel. Van belang is zijn constatering dat wij een verschil moeten zien tussen het verschijnsel 'slavernij' zoals dat in de Bijbel voorkomt en de slavernij in Amerika. Bij de laatste vorm werden in Afrika dorpen overvallen, mensen gevangengenomen en op transport naar de Nieuwe Wereld gesteld. Ik merk terzijde op dat oudvader Smytegelt deze vorm terecht als mensendiefstal typeerde. Een vergrijp waarop in het Oude Testament de doodstraf stond. Slavernij was in het oude Midden-Oosten een middel om schulden te voldoen. Schuld werd met arbeid afgelost. Daarnaast werden onder andere mensen als verliezer in een oorlog slaven. Zij waren dan oorlogsbuit. Zo kunnen we een verschil maken tussen

schuldsclaven en permanente arbeidssclaven.

Averbeck legt er de vinger bij dat Israël's verhouding tot God met het beeld van slavernij wordt getekend. Dat is dan bepaald geen negatief beeld. Het maakt duidelijk dat Israël het eigendom van de HEERE is en Hem alleen behoort te dienen. De praktijk van slavernij schiep mogelijkheden voor ernstig misbruik, maar er was ook alle ruimte voor een zeer humane behandeling van slaven.

In Israël is er een verschil tussen leden van het volk die om schulden te voldoen in slavernij kwamen en permanente slaven die in principe van buitenlandse afkomst waren. Een lid van het volk mocht niet langer dan zes jaar slaaf zijn. Vrijwillig kon men wel voor permanente slavernij kiezen. Had men een goede meester dan was dat geen onaantrekkelijke optie. Averbeck wijst erop dat de bijbelse regelingen van slavernij die wij op een drietal plaatsen in de Pentateuch vinden, geen blauwdruk bieden voor een ideale samenleving, maar wijsheid aan Israël schenken om in overeenstemming met Gods verbond in de concrete samenleving humaan met elkaar om te gaan.

Nunspeet

P. de Vries

Walter A. Maier III, *1 Kings 1-11*, Concordia Commentary (St. Louis: Concordia Publishing House, 2018), 1034 p., \$ 54.99 (ISBN 9780570063629).

In de Concordia Commentary neemt Walter A. Maier III de boeken van de Koningen voor zijn rekening. In 2018 kwam het eerste deel uit. Daarin worden de eerste elf hoofdstukken van 1 Koningen besproken en wordt een uitvoerige inleiding geboden op de boeken van de Koningen. Eigenlijk gaat het immers om één boek dat vanwege zijn lengte in twee delen is verdeeld. Wat in het algemeen de

kracht is van de Concordia Commentary zien we ook in het deel op 1 Koningen 1-11. Een diepe eerbied voor de Schrift wordt gecombineerd met uitleg van hoge academische kwaliteit. Deze uitleg is toegankelijk van karakter en is zeer bruikbaar als voorbereiding op de prediking. Maier gaat in zijn uitleg uitvoerig in op historische, tekstuele, filologische en exegetische vragen. De excursen – onder andere over de uitdrukkingen ‘de naam van JHWH’ en ‘hij ontsliep met zijn vaderen’ – verhogen de waarde van de commentaar. Aansluitend bij de joodse traditie neemt Maier aan dat Jeremia een zeer groot aandeel heeft gehad in de totstandkoming van de boeken van Koningen. De auteur gebruikte de hofannalen van het tien- en tweestammenrijk en beschikte daarnaast over een profetische bron.

Maier onderstreept dat Koningen meer biedt dan de geschiedenis van Israël van de tiende tot de zesde eeuw voor Christus. Heel duidelijk wordt een theologische boodschap ontvouwd. Dat verklaart ook het selectieve karakter van de geboden geschiedschrijving. Het oordeel over de koningen van het tienstammenrijk is zonder uitzondering negatief, al wordt er wel verschil gemaakt. Zo deed Omri meer kwaad dan de koningen die vóór hem hadden geregeerd en geen koning wordt zo negatief beoordeeld als Achab, de zoon van Omri.

Acht koningen van het tweestammenrijk worden in beginsel positief beoordeeld. Feitelijk springen er maar twee uit. Dat zijn Hizkia en Josia. Gezien hun inspanningen de cultus tot Jeruzalem te beperken kunnen deze twee koningen met David worden vergeleken. Daarbij wordt alleen bij Josia geen enkele kritische kanttekening geplaatst. Maier laat zien dat David de norm is. Ondanks dat hij een aantal malen faalde, was zijn inzet het dienen van JHWH alleen te bevorderen. Belangrijk is ook dat hij over zijn falen berouw had. Telkens blijkt hoe de

cultische hoogten buiten Jeruzalem invalspoort zijn voor syncretisme. Maier vraagt zich af of ook de beelden van runderen die Salomo onder het koperen wasvat/de koperen zee liet maken, niet onbedoeld de stap naar syncretisme hebben bevorderd.

Als het gaat om de historische betrouwbaarheid van Koningen worden vooral de geschiedenissen van Elia en Elisa door menige bijbelwetenschapper niet hoog aangeslagen. De beschreven wonderen vallen hoe dan ook af. Meer dan eens wordt gewezen naar het hoge literaire karakter van de vertellingen van wonderen. Echter, Maier stelt terecht dat het feit dat de vertellingen van wonderen – net als meerdere andere trouwens – een hoog literair gehalte hebben, geen argument is tegen de historische betrouwbaarheid ervan. Steekhoudend is ook zijn argument dat het feit dat iemand op vrijdag sterft en de zondag erop uit het graf verrijst een groter wonder is dan een bijl die op het water drijft. Voor wie de opstanding van Jezus als historisch feit erkent op grond van het schriftgetuigenis, moet het drijven van een bijl geen enkel probleem zijn op grond van datzelfde schriftgetuigenis.

De medewerkers van de Concordia Commentary pogen zowel de eigenheid van het Oude Testament recht te doen als vanuit het Oude Testament lijnen te trekken naar het Nieuwe Testament. In de inleiding stelt Maier de vraag of wij van een christologie van de boeken van Koningen kunnen spreken. Kern van zijn antwoord is dat het volk Israël een messiaans volk is. Daarbij valt in Koningen de nadruk op het falen van het volk en de koningen. Echter, in koningen als Hizkia en Josia licht iets op van Davids grote Zoon.

Het eerste boek van Koningen begint met de troonopvolging van David. Duidelijk is dat de auteur positief beziet dat Salomo zijn vader opvolgt. Zo realiseert JHWH, al gaat het langs de rand, zijn bedoelingen.

Maier gaat niet mee met uitleggers die via de methode van deconstructie hier niets meer zien dan ordinaire partijpolitiek. Hij biedt in zijn uitleg veel zowel voor bijbelwetenschappers als voor predikanten.

Nunspeet

P. de Vries

P. de Vries, *Uw lieflijkheid en schone dienst aanschouwen: de blijvende betekenis van de oudtestamentische offerwetgeving* (Apeldoorn: Labarum Academic, 2018), 160 p., € 18,95 (ISBN 9789402906554).

Wat is de zin van de oudtestamentische offerwetgeving? Heeft deze voor ons nog betekenis? Wat moeten we met die vaak zeer gedetailleerde voorschriften? De auteur, docent bijbelse theologie en hermeneutiek aan het Hersteld Hervormd Seminarie, beantwoordt deze vragen door te stellen dat zonder kennis van de offerwetten van het Oude Testament de wezenlijke aspecten van de nieuwtestamentische boodschap niet te begrijpen zijn. Deze studie biedt in beknopt bestek inzicht in de onderhavige thematiek.

In het eerste hoofdstuk zoekt De Vries doel en achtergrond van de oudtestamentische offerwetgeving te verduidelijken. Zonder bloedstorting is er geen toegang tot God en geen vergeving. Doel van het heiligdom en de offers is de weg ervoor te openen dat de HEERE in het midden van zijn volk wonen kan. Aan het begin van dit eerste hoofdstuk benadrukt de auteur de ontoereikendheid van de oudtestamentische offerwetgeving, onder meer door een verwijzing naar de Hebreeënbrief. Het geheel had wellicht aan kracht gewonnen wanneer de auteur er systematischer voor had gekozen eerst de oudtestamentische gegevens uit te luisteren, voordat hij de nieuwtestamentische gegevens daaraan verbonden had. Ondertussen worden belangwekkende zaken

uitgestald, onder meer als het gaat over de roeping van Gods dienaren om de heiligheid van de dienst van God te bewaken; een notie die tot in de 21ste eeuw de roeping van elke ambtsdrager kenmerkt. Aangezien buiten de Pentateuch alleen offerwetgeving gevonden wordt in het slotvisioen van Ezechiël, schenkt de auteur afzonderlijk aandacht aan dit profetische tempelvisioen. Enige verwijzing naar de recente dissertatie van A.J. van den Herik ontbreekt echter, wat de overtuigingskracht van deze paragraaf niet ten goede komt.

In het tweede hoofdstuk wil de auteur duidelijk maken welke plaats de offerdienst in de Pentateuch heeft. Er blijkt sprake te zijn van een hiërarchie in de offerwetgeving. Inzichtgevend is de wijze waarop de systematiek van de offerdienst ter sprake komt; deze systematiek blijkt mede bedoeld om de ernst van de zonde in haar verschillende gradaties te onderstrepen. Steeds terugkerend is de overtuiging dat het in alle aspecten van de offerdienst gaat om verzoening. Niet de offeraar staat centraal, maar de HEERE; Hij opent de weg van toegang tot zichzelf, een weg die verre van vanzelfsprekend is (51). Treffend wordt het bijbelboek Leviticus door De Vries getypeerd als ‘de rituele grammatica van de heiligheid van de HEERE’ (46).

Nadat in hoofdstuk 3 ingezoomd is op de bijbelse achtergronden van ‘verzoening’, ‘vergeving’ en ‘reiniging van zonden’, richt hoofdstuk 4 zich op het hoogtepunt van de oudtestamentische offerwetgeving: de Grote Verzoendag (Lev. 16). Soms klinken verrassende details: ‘De gang naar het heiligdom was altijd een gang van oostelijke naar westelijke richting. Precies de omgekeerde richting die Adam en Eva gingen toen zij uit het paradijs werden verdreven. Zo maakte de offerdienst en in het bijzonder het ritueel van de Grote Verzoendag duidelijk dat de gemeenschap met God en de toegang tot Hem die door de zondeval verbroken was, in

de weg van het offer werd hersteld' (78). Betekenisvol is hoe de auteur vanuit een beschrijving van de gebeurtenissen in Leviticus 16 komt tot fundamentele uitgangspunten: 'Bij vergeven neemt God Zelf de verantwoordelijkheid van de schuld en onreinheid van de zonde op Zich' (84). Daarbij benadrukt de auteur dat het volk zonder verootmoediging en bekering niet deelt in de zegen van de reiniging die op de Grote Verzoendag tot stand is gebracht.

In het vijfde hoofdstuk gaat De Vries in op de betekenis van de offerdienst voor het geloofsleven, de kritiek erop en het zicht op het einde ervan. Van groot belang is het te zien dat de offerdienst een gave van de HEERE aan het volk is en niet omgekeerd. Niet de HEERE heeft de offerdienst nodig, maar Israël (95).

In het zesde en laatste hoofdstuk gaat de auteur in vogelvlucht door veel nieuwtestamentische gegevens heen, wat uitmondt in de overtuiging dat zelfs het visioen van een nieuwe tempel in de Persoon van Jezus Christus is vervuld. Het is evident dat de schrijver hiermee een nadrukkelijke positie inneemt als het gaat om de wijze waarop de oudtestamentische beloften in Christus zijn en worden vervuld. De auteur besluit: 'Dit boek is geen meditatieboek. Ik hoop wel dat het lezen ervan aanleiding mag zijn tot meditatie over de Persoon en het werk van de Heere Jezus Christus en dan in het bijzonder Zijn hogepriesterlijk werk' (137).

Oud-Beijerland

J.J. ten Brinke

Kerk- en theologiegeschiedenis

Michael J. Kruger, *Christianity at the Crossroads: How the Second Century Shaped the Future of the Church* (Londen: SPCK, 2017), 256 p., £ 19.99 (ISBN 9780281071319).

Michael Kruger is als president en hoogleraar Nieuwe Testament en vroege christendom aan het Reformed Theological Seminary in Charlotte, North Carolina verbonden. Met zijn publicaties over de vorming en betekenis van de canon van het Nieuwe Testament heeft hij breed aandacht getrokken. Zijn jongste publicatie over de betekenis van de tweede eeuw voor de toekomst van de christelijke kerk verdient die aandacht zeker niet minder. Terecht constateert hij dat in vergelijking met de daaropvolgende eeuwen waarin de grote dogma's werden geformuleerd of de aanzetten daartoe al zichtbaar werden, de tweede eeuw onderbelicht is gebleven.

Toch vonden er in deze eeuw beslissende ontwikkelingen plaats voor de christelijke kerk. De kerk die begonnen was als stroming binnen het jodendom van de tweede tempel maakte zich steeds meer van het jodendom los. Deze ontwikkeling was al begonnen in de eerste eeuw en werd versneld na de val van de tweede tempel. Christenen gingen zichzelf als een derde groep naast Joden en heidenen verstaan.

Heel lang is onderbelicht gebleven dat ook intellectuelen zich aangetrokken voelden tot de christelijke kerk. Dat verklaart waarom reeds in de tweede eeuw heidense filosofen aandacht aan het christelijk geloof schonken. De christelijke kerk had apologeten in haar midden die in staat bleken een intellectuele verdediging van het christelijk geloof te bieden.

Heel belangrijk was voor het voortbestaan van de christelijke kerk de ambtelijke

structuur. Gemeenten werden oorspronkelijk door meerdere opzieners geleid. Reeds aan het begin van de tweede eeuw komt het monarchale episcopaat op. Daarbij wordt de ene opziener onderscheiden van ouderlingen. Kruger maakt aannemelijk dat deze ontwikkeling niet overal gelijktijdig plaatsvond en dat nog lang beide vormen naast elkaar voorkwamen.

Kruger bestrijdt dat het christendom van de tweede eeuw alleen maar door diversiteit werd gekenmerkt. Te midden van de diversiteit was de eenheid uitgedrukt in de regel van het geloof, die zakelijk met de Apostolische Geloofsbelijdenis overeenkomt, breed geaccepteerd. Daarmee grensde de kerk zich af van de gnostiek en Marcion. Wie meent dat gnostiek en Marcion zich met evenveel recht op de nieuwtestamentische geschriften uit de eerste eeuw konden beroepen als degenen die zich herkenden in de geloofsregel, heeft het Nieuwe Testament niet echt begrepen. Zowel de gnostiek als Marcion wees niet alleen de geloofsregel af maar beknotte de nieuwtestamentische geschriften zoals Marcion of beriep zich op esoterische geschriften die door haast iedere wetenschapper in de na-apostolische tijd worden gedateerd. Met de joden aanbaden de christenen slechts een God. Daarnaast vereerden zij ook Jezus, al zou het nog een aantal eeuwen duren voordat de relatie tussen het goddelijke en menselijke in Jezus meer exact werd omschreven. Dat Jezus zowel God alsook echt mens kon worden genoemd, stond voor de hoofdstroom van de christelijke kerk vast.

Van groot belang is dat Kruger laat zien dat de christelijke kerk van meet af aan een beweging was waarin teksten een grote plaats hadden en niet een beweging die zich langzamerhand ontwikkelde van een beweging met een orale traditie naar een beweging waarin de tekst centraal staat. De christelijke kerk is onlosmakelijk verbonden met

de boeken die wij kennen als de boeken van het Oude Testament, ook al waren de grenzen van de oudtestamentische canon niet voor iedereen even duidelijk.

Wezenlijk waren voor de christelijke kerk die boodschap en het gezag van de apostelen. Als die weggevallen zijn, beginnen de contouren van de nieuwtestamentische canon steeds meer zichtbaar te worden. Het feit dat pas in de vierde eeuw eenstemmigheid ontstond over de grenzen van de canon (zoals vaak wordt gesteld), doet niets af aan de funderende betekenis die nieuwtestamentische geschriften in samenhang met de geloofsregel reeds in de tweede eeuw hadden. Het indrukwekkende aantal aanwijzingen voor de lezer in handschriften toont aan dat vele boeken overgeschreven werden in een setting waarbij controle op de manuscripten werd uitgevoerd. Het laat ook zien dat de handschriften bedoeld waren publiekelijk te worden voorgelezen.

Ik zie geen reden waarom kritische kanttekeningen bij de jongste pennevrucht van Kruger moeten worden geplaatst. Op een overtuigende wijze laat Kruger zien hoe de christelijke kerk zich in de tweede eeuw ontwikkelde en claims maakte die haar van andere religies onderscheidde en haar in staat stelde te laten zien waarin zij bij alle verscheidenheid één was en wilde zijn.

Nunnspeet

P. de Vries

M. te Velde, *Het getijdengebed: geschiedenis, betekenis, uitdagingen* [Reformatiorische Stemmen 2018/2] (Baarn: Willem de Zwijgerstichting, 2018), 76 p., € 4,30 (ISBN 9789072462640).

In deze uitgave van de Willem de Zwijgerstichting voert dr. Mees te Velde, emeritus hoogleraar kerkgeschiedenis, kerkrecht en gemeenteopbouw aan de Theologische Uni-

versiteit Kampen, een sympathiek pleidooi voor het eeuwenoude getijdengebed. Hij was met vrienden bij de monniken te gast (ik ga er tenminste van uit dat hij zijn eigen ervaring beschrijft) en heeft daar veel moois beleefd. Het ritme van de getijden (met de psalmen centraal) in de prikkelarme omgeving van het klooster deed weldadig aan (hoewel de neogregoriaanse muziek ook zorgde voor een gevoel van vervreemding).

Vanuit deze ervaring beschrijft Te Velde vanuit Bijbel, vroege kerk en Middeleeuwen hoe het klassieke getijdengebed – zeven of acht gebedsmomenten per dag – zich in en buiten de kloosters ontwikkelde. In de Reformatie ging er op dit punt echter het nodige verloren, stelt hij. Reformatoren als Luther en Calvijn waren kritisch over de ‘Werkerei’ van het bidden van de *horae* zonder geloof. De eerste spreekt van ‘onnut en vermoeiend geprevel van de zeven getijden’, de tweede noemt het ‘stomme vroomheid’. In plaats daarvan benadrukken de reformatoren het belang van het persoonlijk gebed en de vaste momenten (ochtend, avond, maaltijden) rond Bijbel en catechismus in de huiselijke sfeer. Voor gebedsbijeenkomsten naast de reguliere kerkdiensten was in de gereformeerde Reformatie echter geen ruimte. Behalve in de Anglicaanse Kerk, waar het dagelijks morgen- en avondgebed ‘een werkelijke voortzetting van de oude getijden’ was. Die traditie verdient ‘dus een eervolle vermelding als een waardevolle eigen lijn van gemeentelijke gebeds-devotie’, aldus Te Velde.

Via een wel erg klein hoofdstuk over vier eeuwen devotie in het Nederlandse gereformeerde protestantisme komt de auteur uit bij het rooms-katholieke getijdenboek dat na het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) is ontwikkeld. Uitgebreid geeft hij de theologie van Vaticanum II op dit punt weer, waarna hij voorbeelden noemt van hedendaagse getijdenpraktijken. Er blijkt in ons land

inmiddels het nodige op dit punt te gebeuren: vanuit diverse denominaties – van oudkatholiek tot gereformeerd-vrijgemaakt – worden gebedsmomenten gecreëerd en wordt materiaal aangeboden.

De conclusie van Te Velde is dat van de traditie van het getijdengebed ‘stimulansen kunnen uitgaan voor vernieuwing en versterking van het gebedsleven onder allen in Nederland die hartelijk in God geloven en met hem willen leven’. Hij voert daarom een pleidooi voor herwaardering van het gebed in liturgie en geloofsbeleving en zoekt vervolgens naar mogelijkheden voor een ‘eigen-tijds getijdengebed’.

Zoals gezegd, Te Velde houdt een sympathiek betoog. En hij stelt wat mij betreft terecht de vraag of er inzake het getijdengebed in de Reformatie niet te veel verloren ging. Toch houd ik ten minste twee vragen over. Allereerst met betrekking tot de theologie van Vaticanum II die Te Velde als grondlegger gebruikt. Bijvoorbeeld de gedachte dat de kerk het gebed van de hemelse Christus voortzet, het idee dat de getijden nauw verbonden zijn met de eucharistie (in de getijden wordt het heilsmysterie van de eucharistie over de uren van de dag uitgespreid) en de gedachte dat Christus in de getijden zijn priesterlijke functie uitoefent (ze zijn een instrument in zijn verlossingswerk). Omarmt Te Velde hier niet te snel de rooms-katholieke theologie om uit te komen bij zijn ideaal?

Het tweede is zijn waardering van de eigen traditie. Te Velde beschrijft uitgebreid de ideeën van Luther en Calvijn over geloofsonderricht en huisgodsdienst en geeft weer welk materiaal in dat spoor allemaal werd ontwikkeld: catechismi, ABC-boekjes met morgen-, avond- en tafolgebeden, handzame bijbels voor privégebruik, psalmboeken met achterin de christelijke gebeden. Maar hoe waardevol hij dit alles ook vindt, het is niet genoeg. Het is immers niet de

dagelijkse ‘gemeentelijke gebeds-devotie’ zoals de anglicanen die kennen. De vraag is echter waarom de dagelijkse huisgodsdienst van minder waarde zou zijn dan getijden buitenshuis. Is juist het gezin als *ecclesiola in ecclesia* of *ecclesia domestica* niet de plek waar de persoonlijke vroomheid gepraktiseerd en gevoed wordt? Idealiter zou toch primair dáár een dagelijks ritme van gebed en devotie moeten worden ontwikkeld? Getijden aan huis, zogezegd. Dat is tegelijk wel zo praktisch... En wat mij betreft krijgen de psalmen daarin een ereplaats. Overigens biedt onze eigen traditie op dit punt nog wel het nodige materiaal. Ik denk aan een boekje als *Dagelijksche oeffeninghe der godsaligheydt* uit 1629 van de Amersfoortse predikant Arnoldus Oortcampius: een handvat voor dagelijkse huisgodsdienst, inclusief te zingen psalmen en een compleet leesrooster om de Bijbel in één jaar te lezen. Bij al het mooie dat er over het getijdengebed te zeggen valt – en dat is een waardevolle traditie – zie ik niet in waarom een huisgodsdienst à la Oortcampius van minder waarde zou zijn.

Apeldoorn

J. van der Knijff

Chaoluan Kao, *Reformation of Prayerbooks: The Humanist Transformation of Early Modern Piety in Germany and England* [Refo500 Academic Studies, 41] (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018), 232 p., € 64,99 (ISBN 9783525552742).

Gebedenboeken bieden ons een venster op de vroomheid van de gebruikers en auteurs van dergelijke geschriften. In haar studie beschrijft Chaoluan Kao de transformatie die deze boeken ondergaan tijdens de Reformatie en de daaropvolgende eeuw. Middeleeuwse gebedenboeken werden door de reformatoren gereviseerd en herschreven zodat zij dienstbaar werden aan de uitgangs-

punten van de Reformatie. In de zestiende en zeventiende eeuw werden deze boeken, mede door de boekdrukkunst, een populair genre ten bate van de lekenvroomheid. Chaoluan Kao, die eerder op dit onderzoek promoveerde, doceert aan het Merrimack College, Massachusetts, USA.

In de studie wordt een corpus van zeventien Engelse teksten uit de anglicaanse en vroegpuriteinse traditie onderzocht. Een opvallende auteur is koningin Katherine Parr (1512-1548). Daarnaast komen zeven Duitse teksten uit de lutherse traditie aan bod. Kao merkt op dat zij zich beperkt tot lutherse, anglicaanse en puriteinse bronnen omdat van gereformeerde zijde (de auteur bedoelt hier Calvijn en de vroeg-Genefse traditie) dergelijke boeken niet bekend zijn. Het onderscheid tussen de verschillende tradities is geen absolute scheidslijn. Gebedenboeken of onderdelen daaruit blijken gemakkelijk te kunnen reizen over de grenzen van verschillende confessies. Luther neemt veel teksten mee vanuit de Middeleeuwen en deze komen via vertalingen weer terecht in de Engelstalige werken. Tabellen achter in het boek maken inzichtelijk welke gebedsteksten in de verschillende gebedenboeken zijn opgenomen.

De vroege gebedenboeken van de Reformatie zijn duidelijk geen exacte kopieën van hun middeleeuwse voorgangers. Ze willen de gelovigen opvoeden in de leer en praktijken van de Reformatie. Een belangrijke verschuiving is de protestantse nadruk op het bidden met een betrokken hart. De middeleeuwse gebedenboeken bieden voorbeelden van gebeden om te reciteren. Op deze wijze kunnen leken de getijden en gebeden van de geestelijkheid imiteren. In de ogen van de reformatoren is deze vroomheid routinematig en mechanisch (164). De protestantse gebedenboeken bevatten minder aanwijzingen met betrekking tot uiterlijke vormen, zoals knielen en gebedstijden.

De door Kao besproken protestantse gebedenboeken blijven in ontwikkeling. Ze worden naarmate ze zich losmaken van de middeleeuwse voorbeelden steeds meer handboeken die aanwijzingen geven om de persoonlijke vroomheid vorm te geven. Ze bieden ook handvatten om de vroomheid van de binnenkamer maatschappelijk toe te passen. Opvallend is dat daarbij de persoon van Maria, die in de middeleeuwse boeken een belangrijke rol speelt, niet wegvalt. In protestantse gebedenboeken wordt Maria als voorbeeld van nederigheid voorgesteld (115). Ook andere deugden zoals liefde, gehoorzaamheid en eer worden in de gebedenboeken aangeprezen. De invloed van het humanisme op de gebedenboeken is vooral zichtbaar in de sterke focus op het lezen van teksten.

In de studie springt de aandacht voor de vroomheid van vrouwen in het oog. Waar veel theologische literatuur in de zestiende en zeventiende eeuw voor en door mannen werd vervaardigd, blijkt het genre van de gebedenboeken toegankelijk voor vrouwen. Zij maakten niet alleen in passieve zin gebruik van dit genre, maar schreven ook voor andere vrouwen. In de gebedenboeken werd de vrouwelijke identiteit erkend (147). Deze boeken gaven vrouwen de gelegenheid om hun geloof met anderen te delen. De boeken boden ook een mogelijkheid om de kinderen thuis te onderwijzen.

Bij de studie van Kao wil ik opmerken dat in het geheel van het onderzoek de middeleeuwse bronnen slechts summier aan de orde komen. Hoewel daar niet de focus ligt, was een schets met daarin een aantal hoofdlijnen uit de middeleeuwse gebedenboeken aan het begin van de studie behulpzaam geweest. De beschreven transformatie zou dan scherper in beeld zijn gebracht. Het vierde hoofdstuk is een uitzondering. Wanneer de auteur de aandacht van de Reformatie voor 'gelovig bidden' voor het

voetlicht plaatst, laat ze aan de hand van teksten duidelijk de alternatieve middeleeuwse positie zien.

Mijn bovenstaande opmerking neemt niet weg dat de studie van Kao ons dicht bij een voornaam onderdeel van de geleefde spiritualiteit in het tijdperk van de Reformatie brengt. Ze laat met name zien welke verschuivingen er in de loop van de Reformatie optraden in deze bronnen die gebruikt werden om de persoonlijke spiritualiteit van leken in de zestiende en zeventiende eeuw te voeden en te vormen.

Katwijk aan Zee

P. Veerman

Jesse Spohnholz, *The Convent of Wesel: The Event that Never was and the Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 283 p., € 81,65 (ISBN 9781108140492).

Begin november 2018 was het precies vierhonderdvijftig jaar geleden dat in Wesel de eerste vergadering van een gereformeerd kerkverband in de Nederlanden heeft plaatsgevonden – althans zo luidde tot voor kort het verhaal. Meer dan vijftig gereformeerde leiders zouden in deze stad dicht bij de grens met Nederland zijn samengekomen om te vergaderen over de toekomstige structuur van de kerk. In *The Convent of Wesel* rekent Jesse Spohnholz, historicus aan Washington State University en de VU, af met het beeld van een grote bijeenkomst. In de bewaard gebleven bronnen zijn geen sporen terug te vinden van zo'n vergadering. De typering 'Convent van Wesel' blijkt afkomstig te zijn van historici uit later eeuwen. Centraal staat in deze studie 'the remarkable gap between the significance usually attributed to the event and the almost total lacking of evidence for the assembly's very existence' (3).

Het boek valt in twee delen uiteen. In het eerste deel – ‘Solving the Mystery’ – staat de microhistorie centraal en wordt ingezoomd op het archiefmateriaal dat voorhanden is; in deel 2 – ‘Creating the Mystery’ – analyseert Spohnholz hoe verschillend gedurende vier eeuwen gedacht is over de artikelen die in Wezel zijn opgesteld. Het document met de artikelen staat in het kader van de militaire campagne die Willem van Oranje in het najaar van 1568 ondernam. Voor het geval dat de prins succes zou hebben, was het belangrijk dat de contouren van de kerk binnen de Republiek duidelijk zouden zijn. De hoop die gewekt was door het zogenaamde Wonderjaar was nog niet vervlogen. De centrale these luidt dat de artikelen niet zijn opgesteld door een gecoördineerde groep leiders van de gereformeerde kerken in de Nederlanden. Niet meer dan een handvol mannen is op 3 november 1568 in Wezel aanwezig geweest. Zij hebben het document voorzien van hun handtekening en vervolgens is het document rondgestuurd en hebben anderen hun handtekening eronder gezet. Uiteindelijk is dit document in Londen terechtgekomen, waar de laatste handtekeningen geplaatst zijn. Vervolgens is het een aantal decennia onopgemerkt gebleven. Na analyse van de artikelen concludeert de auteur dat Petrus Dathenus het best past in het profiel van de theoloog die voor dit document verantwoordelijk is geweest. Hij heeft ook als eerste het document ondertekend.

In 2017 zag nog een andere studie over Dathenus het licht, namelijk *Petrus Dathenus und der Heidelberger Katechismus* van de hand van Tobias Schreiber (Refo500 Academic Studies 32, Göttingen 2017). Schreiber biedt een waardevolle beschrijving en analyse van Dathenus’ theologie aan de hand van de geschriften die hij in de jaren 1557-1561 in Frankfurt am Main gepubliceerd heeft. Spohnholz heeft deze studie niet

meer in zijn eigen boek kunnen verwerken. In de bibliografie ontbreken deze geschriften van Dathenus. Het zou echter de moeite waard zijn om in het verlengde van Spohnholz’ analyse met behulp van moderne, digitale technieken te onderzoeken of vanuit de geschriften waarvan we weten dat ze uit Dathenus’ pen gevloeid zijn, andere bouwstenen aangedragen kunnen worden om zijn stelling dat Dathenus de enige auteur is geweest, nader te adstrueren.

The Convent of Wesel is in meer dan een opzicht een onthullend boek. Er lijken geen aanwijzingen te zijn dat de artikelen van Wezel ter hand genomen zijn toen enkele jaren later de Synode van Emden plaatsvond. In deel 2 van deze studie onthult de auteur de wijze waarop theologen en historici in de loop der eeuwen de traditie van ‘Het Convent van Wezel’ hebben uitgevonden en ‘Wezel, 3 november 1568’ hebben opgevoerd als de eerste nationale synode. De wijze waarop de artikelen gekopieerd, samengebracht en gecatalogiseerd zijn, werpen licht op de visie en belangen van toenmalige conservatoren. Aan de hand van slechts een document laat Spohnholz zien hoe boeiend het vak kerkgeschiedenis is, wat de valkuilen zijn, welke methodologische inzichten eraan ontleend kunnen worden en hoeveel moed soms nodig is om gangbare interpretaties radicaal los te laten. Onthullend zijn ten slotte ook de laatste 25 pagina’s waar de auteur uitvoerig reflecteert op zijn eigen context en de vraag welke invloed zijn eigen levensgang gehad heeft op de wijze waarop hij de data van zijn onderzoek geanalyseerd heeft.

Hierboven heb ik aangegeven langs welk spoor vervolgonderzoek zou kunnen gaan. Op dit moment stem ik de auteur echter toe dat zijn interpretatie nu het plausibelst is.

W.H.Th. Moehn

Herman J. Selderhuis, J. Marius en J. Lange van Ravenswaay (red.), *Luther and Calvinism: Image and Reception of Martin Luther in the History and Theology of Calvinism* [Refo500 Academic Studies, 42] (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017), 548 p., € 130,00 (ISBN 9783525552629).

Onder gelijknamige titel heeft van 23 tot 26 september 2015 een internationale conferentie plaatsgevonden in de Johannes a Lasco bibliotheek in Emden. De lezingen en presentaties zijn in een lijvige bundel samengebracht. De uitgevers hebben ernaar gestreefd dat zowel een totaaloverzicht wordt geboden, als een krachtige impuls voor verder onderzoek op dit terrein. Een van de eerste boeken die ik als eerstejaarsstudent in september 1983 aanschafte was de bundel *Luther en het gereformeerd protestantisme*, uitgegeven onder redactie van W. Balke e.a. Terecht stellen de uitgevers dat ‘die Nachwirkungen Luthers im Calvinismus abgesehen von wenigen Ausnahmen kaum untersucht [wurden]’ (13).

De zeven hoofdlezingen zijn samengebracht onder de titel ‘Topics: Luther in Calvinist Tradition’. Aan de orde komen niet alleen de plaats en het beeld van Luther in calvinistische historiografie (Karin Maag), maar ook de doorwerking van Luthers theologie in de kunst van de calvinisten, Luthers invloed op de calvinistische visie op overheid en recht (Christoph Strohm), de doorwerking van Luthers gedachten over de vormgeving van het kerkelijk leven, en de receptie van Luthers theologie in de bouw en inrichting van calvinistische kerken.

Laatstgenoemde bijdrage van Jan Harsimowicz is voorzien van een groot aantal zwart-witfoto’s die de tekst ondersteunen. In totaal zijn in dit boek 32 illustraties opgenomen. Helaas laat de kwaliteit van de afbeeldingen in relatie tot de prijs van de bundel

en de huidige grafische mogelijkheden, nogal te wensen over en komt een ‘eenvoudige’ kopernede van Lucas Cranach nog het beste tot zijn recht.

Na de ‘Topics’ zijn de overige artikelen verdeeld over vier regio’s: Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland; vervolgens Centraal-Europa en Groot-Brittannië; de Nederlanden en ten slotte Frankrijk en Italië. Het wordt niet duidelijk waarom het artikel van John Balsarak over ‘Luther in French Calvinism’ is ondergebracht bij ‘The Netherlands’. Vanuit Nederland hebben Jan van de Kamp, Jan Luth, Gert van Klinken, Maren Overbosch-Mielke, Henk van den Belt, Fred van Lieburg, Tanja Kootte en Martin van Wijngaarden een bijdrage geleverd aan de conferentie.

De bibliografieën aan het slot van de artikelen, het register op geografische namen en het register op personen verhogen de bruikbaarheid van deze bundel voor het voortgaande onderzoek naar Luthers invloed op het calvinisme. De bundel zou nog aan waarde gewonnen hebben wanneer de redacteurs Selderhuis en Lange van Ravenswaay in plaats van of naast een woord vooraf ook een introductie of een slothoofdstuk hadden geboden waarin zij een synthese hadden geboden van de vele gezichtspunten die vanuit de artikelen naar voren komen.

W.H.Th. Moehn

Jaco van der Knijff, *Heilige gezangen: Herkomst, ontwikkeling en receptie van de lofzangen in het psalmboek van Dathenus en de ‘Eenige Gezangen’ in de Staatsberijming van 1773* (Apeldoorn: Labarum Academic, 2018), 623 p. + cd, € 39,95 (ISBN 9789402906332).

Jaco van der Knijff, muziekredacteur bij het *Reformatorisch Dagblad* en docent liturgiek aan de TUA, is erin geslaagd naast zijn dage-

lijks werk een proefschrift af te ronden. Op 5 juli 2018 vond de verdediging plaats aan de Rijksuniversiteit Groningen. In deze lijvige, mooi uitgegeven studie staan de herkomst, ontwikkeling en receptie van de lofzangen in het psalmboek van Petrus Dathenus en van de 'Eenige Gezangen' in de Staatsberijming van 1773 centraal. Voor de eerste keer vormt dit intrigerende corpus van gezangen achter de berijming van de honderdvijftig Psalmen object van een diepgravend onderzoek, waarin geprobeerd wordt op vele vragen op kerkhistorisch, liturgisch en hymnologisch gebied een antwoord te vinden.

Het eerste hoofdstuk zet in met de hymnische gedeelten in het Oude Testament en volgt het spoor van cantica en gezangen tot en met het Geneefse psalter. Halverwege de zestiende eeuw was Petrus Dathenus beslist niet de enige die zich bezighield met de uitgave van een Nederlandstalig psalter. Te denken valt aan Lucas de Heere, Jan Utenhove en Marnix van Sint-Aldegonde. Deze bundels vormen de achtergrond waartegen Dathenus' psalmboek in de schijnwerper wordt gezet. Het psalmboek van Dathenus 'krijgt in korte tijd een ongekende verspreiding' (123). Alleen al in de periode 1566-1572 heeft Van der Knijff niet minder dan negentien edities getraceerd. In totaal zijn ongeveer driehonderd edities voor dit onderzoek geraadpleegd!

Het noeste speurwerk in bibliotheken en archieven laat overduidelijk zien *dat* het psalmboek van Dathenus zeer snel grote populariteit genoot onder de protestanten in de Nederlanden, maar daarmee is nog niet de vraag beantwoord *waarom* juist deze bundel zich in zo'n overweldigende belangstelling mocht verheugen. Van meet af aan bevatte het door Dathenus bezorgde psalter niet alleen berijmingen van de Psalmen, maar ook een aantal gezangen, dat in de loop van de tijd is uitgebreid tot dertien gezangen – wanneer we het zogenaamde Eigen Geschrift

van David erbij rekenen. Overzichtelijke tabellen maken duidelijk welke gezangen in de verschillende edities zijn opgenomen. Zo valt op dat in het psalmboek dat in 1574 in Emden is uitgegeven (Dathenus 1574a), een aantal liederen van lutherse origine is opgenomen, dat we in de andere – tot nu toe bekende exemplaren – niet tegenkomen.

Na de analyse welke lofzangen in de jaren 1566-1773 in Dathenus' psalmboek zijn opgenomen, gaat Van der Knijff in het vierde hoofdstuk in op de receptie van de lofzangen in dezelfde periode. Hoe spreken kerkelijke vergaderingen zich in deze periode uit over de gezangen? Tot welk resultaat leidt het onderzoek naar citaatfrequentie? Hoe komen we de lofzangen tegen in het publieke domein – bracht een stadsbeiaardier de melodieën ten gehore? Het moge duidelijk zijn dat de verschillende invalshoeken niet voor iedere periode even relevant zijn. Tussen 1600 en 1650 komt de naam 'heilige gezangen' in zwang om de gezangen in de berijming van Dathenus aan te duiden.

Ruim twee eeuwen hebben de psalmen en gezangen van Dathenus het alleenrecht in de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden gehad. Dat verandert wanneer in 1773 het werk van de Staatscommissie gereedkomt. In het onderzoek is wel veel aandacht geweest voor de nieuwe berijming van de Psalmen, maar er is nauwelijks aandacht geweest voor de totstandkoming van de collectie 'Eenige Gezangen'. In die lacune voorziet deze studie ruimschoots. Van dagdeel tot dagdeel kunnen we volgen hoe de commissieleden hun werk verricht hebben en welke keuzes zij gemaakt hebben toen zij de gezangen bewerkten. De receptie van de 'Eenige Gezangen' staat in het zevende hoofdstuk centraal. Van der Knijff trekt de lijnen door tot en met de recent verschenen bundel *Weerklank* en de toevoeging van het 'Ere zij God' en 'Een vaste burcht is onze God' in de uitgave van de *Herziene Statenvertaling*.

Wie na het lezen van vijfhonderd pagina's nieuwsgierig is geworden naar de melodie van met name die gezangen die we zelden of nooit zingen, wordt op haar of zijn wenken bediend met een cd die achter in de dissertatie is opgenomen. Copromotor dr. Jan R. Luth speelt orgelcomposities van de gezangen op het Hinszorgel van de Grote Kerk in Harlingen. De voltooiing van deze studie is een welgemeende felicitatie waard en we spreken de wens uit dat Van der Knijff gelegenheid vindt om zijn onderzoek te bewerken voor een breder publiek, waarbij hij zich de ruimte kan veroorloven om een goed onderbouwde positie in te nemen in de discussies die gevoerd worden over de gemeentezang.

W.H.Th. Moehn

Michael Davies en W.R. Owens (red.), *The Oxford Handbook of John Bunyan* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 457 p., £ 110.00 (ISBN 9780199581306).

Dit omvangrijke overzichtswerk van John Bunyan begint in het inleidingshoofdstuk met een opmerkelijke constatering. Terwijl zijn hoofdwerk *The Pilgrim's Progress* in de Engelstalige wereld lange tijd het meest gelezen boek na de Bijbel was, veranderde dit na de Tweede Wereldoorlog radicaal. De religieuze omslag zorgde ervoor dat Bunyan steeds meer uit de leescultuur verdween en nu bijna alleen in evangelicale kring nog bekend is. Bijna, want opvallend genoeg heeft het Bunyanonderzoek de laatste decennia een hoge vlucht genomen doordat een wetenschappelijke editie van zijn geschriften verscheen en door de oprichting van een onderzoekgezelschap dat het tijdschrift *Bunyan Studies* uitgeeft. Bunyan is dus niet verdwenen. In de huidige tijd kunnen we spreken van een 'cultural memory' door zijn

standbeeld in Bedford, door gebrandschilderde ramen van hem en door zijn aanwezigheid in taaluitingen, films en romans.

Dit handboek kent vier afdelingen: Bunyans context, zijn geschriften, zijn literaire kant en zijn doorwerking. In totaal 38 hoofdstukken. Belangrijk om Bunyans context te verstaan is allereerst het tijdvak na het herstel van de monarchie in 1660, toen een aanzienlijk deel van de puriteinen als dissenters buiten de Engelse staatskerk kwam te staan en werd geconfronteerd met verdrukking van regeringswege. Volgens John Coffey vervreemdden vele dissenters hierdoor in snel tempo van zowel de overheid als de anglicaanse staatskerk. Maar er was ook een andere kant. Terwijl de dissenters een niet te verwaarlozen fenomeen in de Engelse samenleving vormden, bloeide zowel de prediking als de vroomheidslectuur in deze kring, waren er in de staatskerk nog steeds puriteinen aanwezig en hadden dissenters machtige bondgenoten onder de politieke en intellectuele elite. De noties van conflict en dwang vertellen dus niet het complete verhaal.

Een belangrijke context van Bunyan is ook zijn theologie. Dewey D. Wallace maakt duidelijk dat men Bunyans literaire kant niet moet losmaken van zijn theologie, zoals onderzoekers regelmatig hebben gedaan. Een belangrijke conclusie van Wallace's hoofdstuk is dat we Bunyans literaire werken alleen op de juiste manier kunnen verstaan binnen zijn gereformeerd-puriteinse context. Bunyan verbindt namelijk een orthodox-gereformeerde theologie met zijn puriteinse inslag, waardoor de soteriologie en de praktische vroomheid zijn volledige oeuvre bepalen.

Het hoofdstuk van N.H. Keeble gaat in op de geestelijke ervaring van dissenters als Bunyan. Volgens hem werd deze sterk getekend door de notie van het vreemdelingschap, ongetwijfeld gestimuleerd door de ervaring van vervolging. Dissenters namen aanzienlijke afstand van uitingen van de

contemporaine cultuur, zoals het materialisme in welgestelde kringen, toneel en feestelijke evenementen, terwijl ze vooral de bekering van individuen, persoonlijke reformatie en onderlinge geestelijke verbondenheid zochten. De indruk zou hierdoor kunnen ontstaan dat dissenters zich volledig ophielden aan de marge van de samenleving, maar dat is te eenzijdig. Ze konden namelijk op een harmonieuze manier hun plaats innemen binnen families en dorps- of stadsge-meenschappen.

Bunyan's bekendste werken zijn onmiskenbaar zijn autobiografie *Grace Abounding* en zijn allegorie *The Pilgrim's Progress*. Nigel Smith stelt dat *Grace Abounding* niet alleen een opvallend egodocument is, maar ook onmisbaar is om de betekenis van de bekende allegorie te verstaan. Samengevat verbeeldt *The Pilgrim's Progress* veel van wat Bunyan op zijn geestelijke weg meemaakte.

Michael Davies vraagt zich in zijn bijdrage over *The Pilgrim's Progress* af waarom deze allegorie zoveel invloed heeft uitgeoefend. Kwam dit alleen door Bunyan's verbeeldingskracht? Volgens hem speelt het element van strijd eveneens een opvallende rol. Het gevecht van de hoofdpersoon *Christian* met *Apollyon* verkondigt geen gemakkelijke overwinning en dit roept herkenning op bij kwetsbare gelovigen. Behalve het innerlijke verzet tegen duivelse ingevingen en zondige verlangens – een bekend puriteins spiritueel thema – kan het gevecht met *Apollyon* volgens Davies ook de confrontatie met overheidsrepressie verbeelden. Vragen riepen bij mij de bespreking van het tweede deel van de *Pilgrim's Progress* op. Omdat hierin een vrouw (*Christiana*) de hoofdrol speelt, gaat Margaret Thickstun bijna uitsluitend in op zowel de positie van de vrouw als haar beleving. Maar Bunyan geeft in het tweede deel van zijn pelgrimsallegorie juist de noties van geestelijke leiding en geloofsgemeenschap een centrale plaats.

In de bespreking van Bunyan's literaire kant komen niet alleen zijn taal, stijl en kanttekeningen aan de orde, maar ook een verscheidenheid aan moderne leesinvalshoeken, zoals het poststructuralisme en postmodernisme. Het boek eindigt met Bunyan's veelsoortige, langdurige doorwerking. In dit verband onderzoekt Isabel Rivers de betekenis van *The Pilgrim's Progress* in de achttiende eeuw, toen de allegorie een opvallende plaats kreeg in de huisgodsdienst en tijdens allerlei bijeenkomsten voor geestelijke opbouw. Zo begon Bunyan's geestelijke invloed gestalte te krijgen. Voor de bestudering van Bunyan is dit mooie overzichtswerk een onmisbaar uitgangspunt.

Waddinxveen

R.W. de Koeijer

Isabel Rivers, *Vanity Fair and the Celestial City: Dissenting, Methodist, and Evangelical Literary Culture in England 1720-1800* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 457 p., £ 95.00 (ISBN 9780198269960).

Wat werd in de achttiende eeuw geschreven, uitgegeven en verspreid door protestantse dissenters, methodisten en evangelicalen in de Church of England? Rivers heeft gekozen voor een onderzoek naar geschriften uit evangelicale kring, omdat deze het meest bekend en invloedrijk waren. Interessant is bovendien dat we via haar overzicht ontdekken wat het Engelse evangelicalisme kenmerkte in het tijdvak dat volgde op de puriteinse eeuw.

Het eerste deel gaat in op de belangrijkste boekverkopers, boekverspreiders en op verschillende aspecten van de leespraktijk. De meest op de voorgrond tredende uitgever en verspreider van religieuze lectuur in die periode was zonder meer de methodistische voorman John Wesley. Hij was verantwoordelijk voor niet minder dan vierhonderdvijf-

tig publicaties in ongeveer tweeduizend verschillende edities!

Het tweede deel bespreekt belangrijke heruitgaven van klassieke bronnen. Behalve katholieken - onder wie vooral Thomas à Kempis - en zeventiende-eeuwse bisschoppelijke auteurs zijn dit vooral puriteinse werken. De boeiende vraag is welke puriteinse schrijvers en werken opvallende invloed uitoefenden. Afgaande op het aantal edities zijn dit onder anderen Joseph Alleine, John Flavel en John Owen. Twee werken steken echter met kop en schouders boven de andere uit: *A Call to the Unconverted* (1658) van Richard Baxter en - zoals te verwachten - John Bunyans *The Pilgrim's Progress* (1678). Bunyans bestseller werd het meest herdrukt en in allerlei aangepaste edities op de markt gebracht. Het opvallende van dit geschrift is dat het kerkelijke grenzen oversteepte en lezers verbond die de gereformeerde leer van de genade omarmden. Bovendien werd het gemeenschappelijk gelezen, terwijl predikanten het bespraken in gebedsbijeenkomsten en gemeentevergaderingen. Hoewel Bunyan het natuurlijk moest afleggen tegen zowel Baxters praktische puntigheid als tegen Owens theologische grondigheid, gaven zijn verbeeldingskracht en zijn aanpassing aan het bevattingvermogen van een lager geschoold lezerspubliek *The Pilgrim's Progress* grote zeggingskracht.

Invloed die eveneens denominaties oversteepte, ging uit van Henry Scougal's *Life of God in the Soul of Man* (1677), een boek uit Schotse episcopale kring. Opvallend is dat puriteinse werken met een verreikende invloed in de achttiende eeuw vooral ingingen op bekering en de innerlijke omgang met God en veel minder op de disciplinaire vormgeving van het christenleven, een element dat juist de beginfase van het puritanisme had gekenmerkt. Deze ontwikkeling was overigens al in de tweede helft van de zeventiende eeuw zichtbaar geworden. Om het plaatje

volledig te krijgen, moeten we echter nogmaals op Baxter wijzen, want zijn gids voor het christenleven (*Christian Directory*, 1673) werd in de eeuw erna herdrukt, waarmee de inzet van het vroege puritanisme toch een vrij bescheiden vervolg kreeg.

Een achttiende-eeuwse bron vormde Noord-Amerika, vanwaar vooral Jonathan Edwards een diepe indruk maakte op Britse evangelicalen. In verschillende werken over opwekkingen die hijzelf had meegemaakt, klonk de boodschap door dat God machtig is om een geestelijke herleving te geven. Verder publiceerde hij een biografie van David Brainerd, de op jonge leeftijd overleden zendingspionier onder de indianen, die een sterke stimulans gaf aan het Britse zendingbewustzijn.

In het derde deel van deze studie bespreekt Rivers uiteenlopende schriftelijke producties van Engelse achttiende-eeuwse auteurs. In het genre van de bijbeluitleg kreeg vooral de uitgave van Matthew Henry (1721) grote bekendheid, op epistolair terrein de *Cardiphonia* (1775) van de bekeerde slavenhandelaar John Newton. Twee genres verdienen afzonderlijke vermelding. In de eerste plaats de liederen (*hymns*) van met name Isaac Watts, Charles Wesley en Newton. In de tweede plaats devotionele handboeken, die de verschillende spirituele posities in de achttiende eeuw weerspiegelden. De puriteinse traditie kwam het meest naar voren in *The Rise and Progress of Religion of the Soul* (1745) van de non-conformist Philip Doddridge, een geschrift dat vooral inzet op de genade en het innerlijke leven. Andere bestsellers gingen veel sterker in op de praktijk van het christenleven. William Laws *A Serious Call* (1729) staat in de *imitatio*traditie en oefende door haar accent op verregaande heiligheid aanvanke-lijk sterke invloed uit op de methodistische voormannen Wesley en George Whitefield. *The Complete Duty of Man* (1763) van

Henry Venn ademt meer de anglicaanse sfeer en legt een aanzienlijke nadruk op de menselijk inbreng. Op deze manier was de vroege puriteinse nadruk op het disciplinaire christenleven weliswaar teruggekeerd, maar ze stond nu in de context van perfectionisme en arminianisme.

In haar epiloog wil Rivers de doctrinaire verschillen tussen achttiende-eeuwse publicaties zo veel mogelijk minimaliseren ten gunste van de spirituele overeenkomsten. Maar alleen al in de genoemde devotionele handboeken bleken de theologische verschillen aanzienlijke invloed te hebben op de spirituele inslag ervan. Deze verschillen werden in de tijd daarna eerder groter dan kleiner.

Waddinxveen

R.W. de Koeijer

A. Goedvree, *Een ondoordringbaar mysterie. Wedergeboorte volgens Herman Bavinck* (Apeldoorn: Labarum Academic, 2018), 267 p., € 24,95 (ISBN 9789087181253).

De bezinning op het geheimenis van de wedergeboorte is karakteristiek voor de gereformeerde traditie. Het gaat dan ook ergens over, namelijk over de vraag waar en hoe God en mens elkaar ontmoeten.

In de late orthodoxie is de concentratie op dit geheimenis alleen maar groter geworden. Onmiskenbaar is hier sprake van een reactie op de cultuur waarin sprake was van een wending naar het menselijk subject. De keerzijde van deze wending was dat het gezag van Gods Woord onder druk kwam te staan. In de theologische doordenking bracht dit een focus op de wedergeboorte in engere zin met zich mee. Het onmiddellijk karakter daarvan vergrootte enerzijds de afstand tussen het Woord en de hoorder, terwijl het anderzijds functioneerde om het genadekarakter van het heil veilig te stellen.

Het neocalvinisme van Kuyper sloot

hierbij aan. De wedergeboorte uit het Woord verbleekte en de veronderstelde wedergeboorte kreeg theologisch alle ruimte. De roeping door het Woord bracht de onmiddellijk verkregen potenties in de wedergeboorte aan het licht. Aangezien deze veronderstelde wedergeboorte ook de grondslag voor de heilige doop vormde, kreeg deze benadering een groot gewicht.

In dit krachtenveld stond Herman Bavinck. Goedvree tekent op een rustige wijze hoe Bavinck zich tot Kuyper verhiel en hoe hij zich in zijn theologische bezinning ontwikkelde. Daartoe hanteert hij een chronologische aanpak die opvallend genoeg ook de ontwikkeling van Bavinck weergeeft van theologie naar ethiek en psychologie.

Eerst komt de *Gereformeerde Dogmatiek* van Bavinck aan de orde. Vergelijking van beide versies levert op dat er bij Bavinck een toenemende aandacht is voor het menselijk subject en dat de interesse voor antropologische en psychologische processen zich aandient. Deze concentratie op het menselijk subject impliceert theologisch dat de verwerking en de toepassing van het heil meer uit elkaar worden getrokken. Deze tendens wordt versterkt door de toenemende invloed van de scholastiek en de vragen omtrent de veronderstelde wedergeboorte. De voortgaande wending naar het subject in de tweede versie van de *Gereformeerde Dogmatiek* brengt ook met zich mee dat Bavinck minder kritisch is naar het piëtisme. Goedvree signaleert hier een invloed van de moderne theologie van Schleiermacher.

Vervolgens heeft Goedvree zich in zijn onderzoek gericht op Bavincks publicatie *Roeping en wedergeboorte* uit 1903. Bavinck is duidelijk in gesprek met Kuyper en op een milde manier distantieert hij zich van hem. Voor hem is het duidelijk dat Kuyper zich voor zijn visie dat de wedergeboorte aan de roeping voorafgaat onterecht beroept op Comrie, Maccovius en Voetius. Ook stelt hij

tegenover Kuyper dat de doop geen bewijs van de wedergeboorte is. Daarmee wijst Bavinck de idee van een lang sluimerende wedergeboorte af. In zijn context is dat een stevige positie. Bavinck kan deze positie innemen, omdat het voor hem duidelijk is dat de roeping voor de wedergeboorte moet blijven staan. Deze is onmiddellijk verbonden met het belang van de publieke prediking van het Woord.

In het vijfde hoofdstuk van de dissertatie worden andere werken van Bavinck onderzocht op het thema van de wedergeboorte. Een opvallend moment in dit hoofdstuk is dat de leer van de 'wedergeboorte een brandpunt [is] binnen het modernisme, waar het spanningsveld tussen supranaturalisme en anti-supranaturalisme zichtbaar wordt' (164). De conclusies van dit hoofdstuk liggen in lijn met het voorgaande waarbij Goedvree noteert dat Bavinck wat naïef is ten aanzien van de moderne theologie.

Dit laatste trekt wat bij als Bavinck zich met de vragen van de ethiek bezighoudt. In deze bezinning komt hij tot een kritischer houding ten aanzien van de moderniteit. In zijn studies over de psychologie blijkt dat dit niet betekent dat Bavinck kritisch is ten opzichte van de empirische methode, al tekent hij aan dat de psychologie van de religie geen antwoord kan geven op de fundamentele vragen van het hart en van het geloof. Zijn Stone-lezing in Princeton is een climax van de synthese tussen dogmatiek en psychologie. Overigens legt de promovendus er de vinger bij dat Bavincks visie op het gevoel door de invloed van Schleiermacher niet uit de verf kan komen.

De overallconclusie die uit dit onderzoek naar voren komt, is dat Bavinck invloed heeft ondergaan van de gereformeerde orthodoxie, dat wedergeboorte verstand, wil en affecties omvat, dat Woord en roeping het middel tot de wedergeboorte zijn, dat Bavinck gaandeweg kritischer is geworden

ten aanzien van de moderne psychologie en dat hij zich met enige tegenzin heeft beziggehouden met de kerkelijke thematiek van de veronderstelde wedergeboorte.

De studie levert een mooi historisch overzicht op van de ontwikkelingen bij Bavinck. Ik zou nog wel benieuwd zijn naar een diepere analyse van de wedergeboorte in de bredere structuren van Bavincks theologie.

W. van Vlastuin

Missiologie en oecumenica

John G. Flett, *Apostolicity: The Ecumenical Question in World Christian Perspective* [Missiological Engagement Series] (Downers Grove: IVP Academic, 2016), 392 p., \$ 40.00 (ISBN 9780830850952).

Nadat John Flett in zijn dissertatie, *The Witness of God*, een degelijke studie geleverd heeft over het intrinsiek missionaire van de kerk, geeft hij in deze volgende studie een al evenzeer doorwrochte bespreking van het begrip apostoliciteit, dat direct en onlosmakelijk verweven is met dat missionaire van het wezen van de kerk. We hebben hier te maken met Flett's Habilitationsschrift, waarin hij poneert dat het begrip apostoliciteit door de eeuwen heen is misverstaan. Het traditionele verstaan van apostoliciteit bepaalt de parameters van de christelijke identiteit, waarop meteen ook het begrip katholiciteit is gebaseerd. Daarbij gaat het dan om een getrouw vasthouden aan 'origins expressed in the continuity of mission', zich uitend in een eveneens historische continuïteit en de daaraan geassocieerde institutionele vormen.

Gevolg hiervan is dat de kerk meer de cultivatie in plaats van de communicatie van het geloof benadrukt. Flett ziet dit gebeuren in alle dominante oecumenische

definities, zowel aan rooms-katholieke als aan protestantse kant. Gevolg hiervan is dat apostoliciteit wordt tot de 'expression, the gestalt' van het geheel van het leven van de kerk en de essentie van de zending. Met andere woorden: apostoliciteit bepaalt de cultuur van de kerk, en het bestaan van de kerk als volk van God. Echter, deze kijk op apostoliciteit blokkeert de mogelijkheid dat de kerk in een andere cultuur een andere structurele expressie zou krijgen. In de geschiedenis van de zending is het meermaalen voorgekomen dat kerken hun eigen cultureel bepaalde structuren en vormen presenteerden als normatief en als noodzakelijk behorend bij het evangelie. Er is echter geen cultuurvrij evangelie. Het evangelie moet in elke nieuwe cultuur door een proces van 'local appropriation' heen. Apostoliciteit, aldus Flett, wijst daarom niet zozeer op het feit dat de kerk een zichtbare en historisch-continue gemeenschap is, als wel op het gegeven dat de kerk een zichtbare gemeenschap is en wordt in 'the event of cross-cultural transmission'. Tegenover de historische lijn waarin Flett vooral het repliceren van westerse theologische en ecclesiologische structuren aanwijst als etnocentrisch en zelfs Eurocentrisch, moet er meer gedacht worden in non-territoriaal bepaalde categorieën. Het gaat in zending om het proces waarin alles gebracht wordt onder het gezag van Christus, en dat gezag van Christus raakt ook de eigen cultuur en het eigen religieuze verleden. Ook daar moet het proces van bekering plaatsgrijpen. Dit proces van transculturele transmissie van het evangelie dat gericht is op appropriatie in de lokale cultuur zal resulteren in een eigen expressie en vormgeving binnen die cultuur. Het evangelie moet worden uitgewerkt in de taal en in de structuren waar het wordt ontvangen.

Flett behandelt dit alles uitvoerig in zijn studie waarin hij allereerst de geschiedenis,

waarin wereldkerk-breed de door hem bedoelde misvatting ten aanzien van het begrip apostoliciteit bepalend was, doorloopt. Hij bespreekt vervolgens kritisch zijn thema vanuit een duidelijke kritiek op het hele gebeuren van de kolonisatie die in dezen bepaald geen positieve betekenis had. Aan Johannes Christiaan Hoekendijk, wiens denken hij niet zonder kritiek benadert, ontleent hij gedachten inzake het los zien van de kerk van een territoriaal concept, waardoor zending ook het territoriale overstijgt en meer tot een eigen historische ontwikkeling en plaats mag leiden. Dit alles rondt Flett af met een uitvoerige bespreking van bijbelse gegevens, met name rond het begrip apostel en apostolaat. Hij stelt dat het bij het apostolaat gaat om de participatie van de kerk in de geschiedenis van Jezus Christus zelf, waarbij het dus gaat om de continuïteit van die geschiedenis, en niet om de continuïteit van een institutie. Daarbij ziet Flett onderscheid tussen de twaalf apostelen en de apostel Paulus. Waar de eersten, als de vertegenwoordigers van het nieuwe Israël, zich met name op die context richtten, richtte Paulus zich op de heidenen. Bij beiden ging het evenwel om hetzelfde: de bekering van een cultuur tot de 'story of Christ'. De diversiteit die daarbij bovenkwam, vormde op een bijzondere manier de historische context van het zogenaamde Apostelconvent waar de kerk, aldus Flett, culturele diversiteit accepteerde toen het stelde dat besnijdenis niet een noodzakelijke voorwaarde was.

Flett legde – opnieuw – een grondige studie op tafel, die om stevige doordenking vraagt. Die is nodig juist ook in een tijd waarin de communicatie van het evangelie in een veranderende cultuur en in de ontmoeting van de culturen meer en meer roept om een wezenlijke oriëntatie op wat apostoliciteit te zeggen heeft.

Hoogeveen

J. van 't Spijker

Graham Hill, *Salt, Light, and a City: Ecclesiology for the Global Missional Community*. Deel 1: *Western Voices*, 2^e editie (Eugene: Cascade Books, 2017), 341 p., \$ 35.00 (ISBN 9781532603228).

Graham Hill, docent praktische theologie aan het Morling College in Sydney, werkte jaren als kerkplanter en pastor, en is – blijkens zijn verschillende publicaties – al jarenlang bezig met de thematiek van de ecclesiologie. In 2012 verscheen een eerste versie van zijn *Salt, Light, and a City*, met als ondertitel *Introducing Missional Ecclesiology*. Na vijf jaar ligt er een complete herziening en aanzienlijke uitbreiding van dat boek op tafel, waarbij het nu – breder – gaat om een *Ecclesiology for the Global Missional Community*. In zijn boek constateert Hill dat er sprake is van een tekort aan theologische doordenking van de ecclesiologie vanuit een missionair standpunt. De kerk heeft eigenlijk altijd al geworsteld met de vraag naar de betekenis van haar missionaire wezen en mandaat, zoals aan haar gegeven door God. Die vraag is al te meer urgent nu de kerk geconfronteerd wordt met nieuwe missionaire uitdagingen en mogelijkheden, aangezien ze oog in oog is komen te staan met pluralisme, met postchristendom, met globalisatie, met postmodernisme, secularisatie en een duidelijke achteruitgang van de christenheid. Er verschijnt weliswaar van alle kanten literatuur die ingaat op deze hedendaagse problematiek waar de missionaire kerk mee te maken heeft gekregen, maar bij dit alles mist Hill ‘systematic’ en ‘intentional’ ecclesiologische bezinning.

Aan die leemte wil Hill met zijn boek iets doen, waarbij hem een duidelijk katholiek missionair doel voor ogen staat. In het eerste deel van zijn boek geeft hij het woord aan zestien theologen uit Europees-Amerikaanse hoek, als het gaat om hun gedachten ten aanzien van de ecclesiologie. Door de weer-

gave van de ecclesiologische gedachten van deze verschillende theologen, waarbij alle grote kerkelijke tradities – rooms-katholiek, orthodox, vrije kerken, protestants – aan het woord komen, wil Hill een introductie bieden in hun denken, om vanuit hun denken lijnen te trekken voor de opbouw van een ‘*missional ecclesiology*’. In het tweede deel gaat Hill vervolgens in gesprek met deze theologen vanuit een viertal theologische thema’s die de ecclesiologie beïnvloeden en bepalen: het missionaire, het christologische, het pneumatische en het trinitarische van de ecclesiologie. In een volgend deel wil Hill een volgende stap doen, door op afstand te gaan staan van de Euro-Amerikaanse stemmen, om, in plaats daarvan, stem te geven aan theologen uit de zogenaamde Majority World. Dat deel wil Hill gebruiken om inzichtelijk te maken wat de wereldwijde kerk kan leren met het oog op de ecclesiologie van een globale conversatie, want als de kerk de inbreng van de wereldwijde kerk negeert zal ze zichzelf alleen maar schade toebrengen. Al met al hoopt Hill een wezenlijke bijdrage te (kunnen) leveren aan wat hij een theologie voor de globale missionaire gemeenschap noemt.

In vogelvlucht gaat Hill een aantal wezenlijke thema’s en elementen van de ecclesiologie langs. Theologen als Karl Rahner, Hans Küng, Joseph Ratzinger, John Zizioulas, Thomas Hopko, Jürgen Moltmann, John Webster, Miroslav Volf en Stanley Hauerwas komen voorbij met hun specifieke en kenmerkende gedachten. Daardoor wordt dit boek inderdaad een goede introductie in het afwisselende en veelkleurige ecclesiologische denken. Om te spreken in de metafoor van de regenboog: er lichten al verschillende kleuren uit het grote ecclesiologische palet op. De kerk komt in zicht als trinitarische gemeenschap, als eschatologische gemeenschap van heil (*salvation*), als eucharistische gemeenschap, als

beeld van de Triniteit en nog heel wat meer.

Interessant wordt het als Hill in het tweede deel op grond van alles wat in het eerste deel naar boven kwam, poogt om te komen tot de ontwikkeling van een ‘missional ecclesiology’, vanuit de conversatie die op gang komt met alle besproken theologen. Want, stelt Hill, we maken deel uit van een wereldwijde theologiserende, aanbidende (*worshipping*), eschatologische en katholieke gemeenschap, die diverse etnische, theologische en institutionele culturen en tradities omspan en (als het goed is) zou moeten kunnen verenigen. Van daaruit moet het gesprek ons verder brengen, zodat we komen tot een theologische fundering voor een missionaire ecclesologie. In dit alles hoopt Hill, dat de kerk zal worden tot een gemeenschap waarin de missie van de kerk meer met haar wezen verweven zal raken – en dus zal leven – in plaats van dat missie slechts wordt bedreven vanuit pragmatische overwegingen. Op die manier zal de kerk echt in gesprek komen met haar omgeving.

Hill legt een boek op tafel waarbij nieuwsgierigheid naar het tweede, nog te verschijnen deel, als vanzelf wordt wakker geroepen.

Hoogevenen

J. van 't Spijker

W. Jay Moon, *Intercultural Discipleship. Learning from Global Approaches to Spiritual Formation* [Encountering Mission Series] (Grand Rapids: Baker Academic, 2017), 300 p., \$ 29.99 (ISBN 9780801098499).

W. Jay Moon (PhD), professor Church Planting and Evangelism en codirector van het Office of Faith, Work, and Economics aan het Asbury Theological Seminary, schreef een boek gericht op de praktijk van

interculturele discipelschapsvorming, omdat daar een duidelijke behoefte aan is. Zowel in al lange tijd bestaande kerken in het Westen als in jong ontstane christelijke gemeenschappen in zendingengebieden leeft de vraag hoe men mensen die tot geloof komen helpen kan in het verdiepen van hun geloofsleven. Overal speelt hetzelfde dilemma: terwijl mensen positief en met geloof reageren op het aanbod van heil door Christus, vindt er vaak weinig rijping van het geloof plaats. Moon, die zelf verschillende jaren werkzaam was in een Afrikaanse context (Ghana), wijst op het verfrissende effect van het afstand nemen van je eigen culturele positie. Hij wijst in dit boek op een interculturele benadering van dit vraagstuk: oog hebben voor de manier waarop in andere culturen omgegaan wordt met de vorming en verdieping van discipelschap kan helpen om in de eigen context en cultuur op een nieuwe manier bezig te zijn. De eigen cultuur heeft soms bepaalde methoden ‘uitgefilterd’ terwijl het helemaal niet gezegd is dat er geen mogelijkheden in zouden schuilen.

Moon bespreekt dit alles, uitgaande van een definitie van intercultureel discipelschap die stelt dat het gaat om een proces van ‘worldview transformation’ waarin mensen die hun leven richten op het koninkrijk van God, gehoorzaam willen zijn aan Christus’ opdrachten met het oog op die cultuur, daarbij gebruikmakend van cultureel beschikbare genres zoals symbolen, rituelen, spreuken, verhalen et cetera. In dit proces wordt steeds weer de vraag gesteld naar bijbelse verantwoording en culturele relevantie, waarbij de beide extremen van syncretisme aan de ene kant en houding van ‘split-level Christianity’ aan de andere kant moeten worden voorkomen. Hoe is dit de eeuwen door in de praktijk gebracht en wat kan daarvan ook voor vandaag geleerd worden. Het boek biedt veel materiaal dat inzicht geeft in deze vragen.

In de serie *Encountering Mission*, waarin eveneens meer theologisch reflexieve delen worden uitgegeven, vormt dit boek een meer praktische uitgave. Dat geeft Moon ook aan. Hij schrijft dat hij 'some theory' zal geven, maar dat hij vooral van de abstractieladder af wil dalen om de theorie op de grond - waar we leven - toe te passen. Dat doet hij dan ook vanuit een duidelijke praktijkkennis. Daardoor verkrijgt het boek een eigen waarde.

Hoogeveen

J. van 't Spijker

Bryan Stone, *Evangelism after Pluralism: The Ethics of Christian Witness* (Grand Rapids: Baker Academic, 2018), 152 p., \$ 21.99 (ISBN 9780801099793).

Bryan Stone is werkzaam als E. Stanley Jones professor voor *Evangelism* aan de Boston University School of Theology. Hij schreef eerder *Evangelism after Christendom*, en komt in deze nieuwe studie tot de beschrijving van een ethiek voor evangelisatie (*ethic of evangelism*). Die is nodig omdat het in meerdere contexten voorkomt dat er sprake is van een verzachten (*mitigation*) van de vreemdheid en radicaliteit van het evangelie; de ruwe kanten worden eraf gehaald, teneinde het geloofwaardig en aantrekkelijk te maken voor de wereld van vandaag. Het evangelie moet passend gemaakt worden aan de structuren waardoor het leven gevormd wordt, zodat het zich een plek kan verwerven te midden van die structuren. Echter, juist wanneer het erom gaat dat het evangelie zich een plaats moet verwerven en veroveren in de wereld van vandaag, is met name het hele gebeuren van evangelisatie op een geweldige manier vatbaar voor vervorming. Want waar gaat het om bij evangelisatie? Is evangelisatie gericht op het behalen van zo groot mogelijke doelen, kerkgroei, of een zo

groot mogelijk aantal bekeringen? Gaat het om een zo succesvol mogelijke methode van evangelisatie? Als dat het geval is, gaat het doel zomaar de middelen heiligen, en worden er methodes gebruikt die dat succes zo veel mogelijk garanderen. Daardoor degeneert de ethiek van evangelisatie tot een doen van wat ook maar nodig is om dat succes binnen te halen. Terwijl er juist een heel andere ethiek van evangelisatie nodig is.

Om daar zicht op te bieden, spreekt Stone over een ecclesiale ethiek die voorafgaat aan een persoonlijke en sociale ethiek. De kerk is immers de plaats waar christenen leren verstaan wie ze zijn en wat dat voor hun leven betekent (de persoonlijke ethiek), en ze leren er de sociale ethiek aangezien ze met heel hun leven hun oriëntatie vinden in het leven binnen de gemeente als lichaam van Christus. Het is de kerk als het lichaam van Christus dat als geen ander sociaal lichaam de allereerste vorming en leefwereld biedt voor de praktijk van evangelisatie. Immers, de gemeente poogt in haar leven als volk van God het evangelie van Jezus Christus te belichamen, op zo'n manier dat het 'can be touched, tasted, and tried on' zodat het echt serieus genomen wordt en daardoor ook kan worden aangenomen of – want die mogelijkheid is even duidelijk aanwezig – afgewezen. Stone benadrukt dit gegeven door zijn hele studie heen. Vanuit een ecclesiale ethiek gezien bestaat de praktijk van betrouwbare evangelisatie vooral in een zichtbaar leven van het evangelie door een gemeente van Christus voor het oog van de toekijkende wereld. De vraag is wat de kerk de wereld laat zien. Want: ethiek is evangelisatie.

Bij dit alles komt de vraag op of je evangelisatie werkelijk moet benaderen vanuit doelstellingen. Gaat het om het halen van resultaat, om zo veel mogelijk bekeringen? Of ligt de nadruk meer op het betrouwbaar getuigen? Stone denkt vooral aan dat laatste: de ethiek van evangelisatie houdt zich meer

bezig met het karakter van het christelijke getuigenis dan met de vraag of het getuigenis een meetbaar resultaat oplevert in termen van het aantal bekeringen. Daardoor zou de ethiek van evangelisatie verworden tot een ethiek van utiliteit of productiviteit. De ecclesiale ethiek die Stone beschrijft en voorstaat heeft alles te maken met het anders zijn van Jezus Christus. Hij handelde op een volstrekt eigen wijze (*his way*). Het bijzondere van het volk dat door Hem wordt geroepen en bekrachtigd (*empowered*) bestaat daarin dat het zich overgeeft aan zijn manier van doen. Dat maakt dat hun hele bestaan een andere bodem krijgt: als zij het hebben over en zich inzetten voor vrede, gelijkheid en gerechtigheid, komt dat niet voort uit redelijkheid en menselijke ervaring, maar berust het op wat geopenbaard is in de geschiedenis van het volk van God en heel in het bijzonder in het leven, de dood, en de opstanding van Jezus Christus, in wiens lichaam – de gemeente – zij verenigd zijn. Daar ontstaat de ethiek van evangelisatie, die direct samenhangt met het deel uitmaken van de gemeente. Daar wordt het heil beleefd.

In het bestek van deze bespreking moet volstaan worden met deze enkele lijnen uit de inhoud van deze studie van Stone. Hij spreekt daarbij vanuit zijn eigen standpunt en achtergrond. Maar wat hij bespreekt, is – ook als het op de Amerikaanse context is toegesneden – zeer lezenswaard. Het is van belang hier kennis van te nemen.

Hoogeveen

J. van 't Spijker

Samuel Wells, *Incarnational Mission: being with the world* (Norwich: Canterbury Press, 2018), 254 p., £ 14.99 (ISBN 9781786220363).

Samuel Wells, voorganger (*vicar*) van St. Martin in the Fields in Londen, en *visiting*

professor christelijke ethiek aan King's College in Londen, is in zijn verschillende publicaties voortdurend bezig met de thematiek van het kerk zijn in deze tijd. Hij schreef eerder *Incarnational Ministry: Being with the Church*, dat als 'companion' geldt voor het nu voorliggende boek. Wells beschrijft wat hij noemt het meest belangrijke woord in het christelijk geloof, namelijk het woord 'met'. Het gaat hem in beide boeken om het meest wezenlijke dat plaatsvindt in de relatie tussen mensen. Dat diepste wordt niet bepaald door er zijn 'voor' iemand, maar in het woord 'met' – zijn 'met' iemand. In dat zijn 'met' iemand werken acht verschillende dimensies door: *presence, attention, mystery, delight, participation, partnership, enjoyment* en *glory*. Al deze dimensies zijn, stelt Wells, geworteld in 'the life of the Trinity and embodied in the life of Jesus.'

Hij bespreekt deze acht dimensies van het 'zijn met' als hij in de achtereenvolgende hoofdstukken het omgaan met verschillende groepen mensen behandelt. Wat betekenen deze dimensies als de kerk in haar missionair gericht zijn aandacht geeft (en zou moeten geven) aan mensen die de kerk verlieten, aan mensen die zoekend zijn, aan mensen die vijandig staan tegenover de kerk en het evangelie et cetera. Ook behandelt hij dit thema 'zijn met' als het gaat om de relatie tot organisaties, instituties, de overheid, en de 'buitengesloten'. Wells bespreekt uitvoerig de benadering vanuit het 'zijn met', waarbij heel wat (soms helaas maar al te bekende) praktijkvoorbeelden langskomen, en waarbij je als lezer regelmatig denkt: o ja, zo gaat dat (helaas) maar al te vaak! Door dit alles en door de manier waarop Wells het allemaal bespreekt is het een boek waaruit diepe betrokkenheid blijkt bij het getuigen van het evangelie. Wells hoopt met dit boek een positieve en opbouwende bijdrage te leveren, die stimulerend zal zijn voor de praktijk van de zending, ook en vooral voor de kerk in

het Westen. Hij reikt daartoe handvatten aan die tot nadenken stemmen.

Hoogevenen J. van 't Spijker

Ethiek

Oliver O'Donovan, *Entering into Rest* [Ethics as Theology, 3] (Grand Rapids/Cambridge: Eerdmans 2017), x + 236 p., € 24,99 (ISBN 9780802873590).

Met *Entering into Rest* sluit O'Donovan zijn trilogie 'Ethics as Theology' af. Het eerste deel richtte zich op het ontwaken van het morele denken zelf en de plek ervan in de wereld, in de tijd, en in het leven van het geloof. Deel 2 ging over de weg van de praktische rede, van het zelf (in geloof), naar de wereld (in liefde), handelend in de tijd (in hoop). Dit laatste deel behandelt het object van het morele denken, de verantwoordelijkheden en doelen waarvoor het morele denken zich geplaatst ziet.

O'Donovan begint zijn boek met de al eerder gebruikte drieslag geloof, liefde en hoop. Hij stelt de vraag waarom Paulus in 1 Korinte 13:14 dit vers met de liefde eindigt (geloof, hoop en *liefde*) en een ongebruikelijke volgorde kiest. Volgens O'Donovan plaatst hij de liefde aan het eind, omdat we over Gods einddoel niet onwetend zijn: het leven zal zijn vervulling vinden in liefde, als ons handelen tot rust komt en als de gemeenschap volmaakt is. Tegelijk is in die liefde bij wijze van anticipatie het toekomstige koninkrijk van God al in het heden aanwezig. In de liefde krijgt ons huidige handelen vorm, in de huidige situatie en binnen de horizon van Gods toekomst. Denken over ons handelen staat dus in het teken van de liefde, als einddoel van ons handelen en als reeds te anticiperen doel van ons handelen nu.

Na dit eerste hoofdstuk volgen drie

hoofdstukken waarin O'Donovan de werkelijkheid van ons morele denken verkent: we moeten ons een voorstelling maken van onze handeling met een doel (hoofdstuk 2: *Ends of Action*); als handeling in de wereld moet onze handeling kenbaar zijn voor anderen zodat zij ermee kunnen instemmen (hoofdstuk 3: *Communication*); en we situeren de handeling als een moment in het verhaal dat we over onszelf vertellen, wat in het geval van christenen een verhaal van heiliging is (hoofdstuk 4: *Sanctification*).

De volgende drie hoofdstukken brengen de werkelijkheid in kaart waarin wij moreel handelen. Hierin gaat het steeds om handelen als communicatie, om communicatief handelen dat geheiligd moet worden, en dat gericht is op een doel. Leidend voor de indeling van de morele werkelijkheid zijn drie dimensies van mens-zijn: lichaam, ziel en geest. Het lichaam verbindt O'Donovan met de fysieke communicatie van werk dat gericht is op dienen (hoofdstuk 5: *The Communication of Work*). Vanuit de ziel brengt hij de sociale communicatie van vriendschap ter sprake, waarin het gaat om samenkomen (hoofdstuk 6: *The Communication of Friendship*). De geest is aanleiding om hermeneutische communicatie van betekenis te bespreken, die geheiligd wordt als getuigen (hoofdstuk 7: *The Communication of Meaning*). In elk van deze hoofdstukken begint O'Donovan met een fenomenologische verkenning (in dit deel laat zich opnieuw de invloed van de Franse fenomenoloog Jean-Yves Lacoste voelen), waarna hij een theologische verdieping geeft, bespreekt wat er mis kan gaan, en laat zien hoe deze velden van communicatief handelen geheiligd worden. Het slothoofdstuk (8) eindigt met de volharding van de liefde die geconfronteerd wordt met lijden en dood.

Ook de structuur van dit laatste deel van de trilogie is conceptueel goed doordacht. Het blijft echter een echte O'Donovan. De

aanbevelingen achter op het boek typeren *Entering into Rest* terecht als ‘intense, complex, and closely argued’; ‘a profound meditation’; ‘the mature fruit of devotion’. Ook dit deel van de trilogie bevat veel diepe inzichten, veel wijsheid, veel wat buitengewoon waardevol is; te veel om in een recensie recht te doen. Daardoor is het een boek dat haast om een mediterende wijze van lezen vraagt. Het boek is sterk spiritueel en theologisch gekleurd. Ethiek staat in het licht van Gods heil in Christus, de leiding door de Heilige Geest, binnen de gemeenschap van de kerk waar de liefde nu al concreet gestalte krijgt. Ethiek als theologie.

Dat wil ook zeggen: ethiek voor theologen. Lezen van deze trilogie is een vormende ervaring waardoor je leert om zelf te kijken, te denken, en te oordelen, om dan over te gaan tot handelen. Praktische situaties komen slechts ter sprake voorzover ze O’Donovan relevant lijken voor de bespreking van lichaam/werk, ziel/vriendschap, en geest/betekenis. Veel vragen blijven dus onbesproken (seksualiteit, computers en sociale media, leven en dood, oorlog, economie, etc.). Dat is de beperking van dit boek: het is geen naslagwerk dat je er even snel bij pakt om te kijken wat je in een bepaalde situatie moet doen.

Kampen

J.M. Burger

J.H. van Wyk, *Augustinus: ’n Studie oor die Etiek van ’n Kerkvader uit Afrika* (Stellenbosch: Sun Press, 2018), 233 p., ZAR 225,00 (ISBN 9781928357674).

Dit is een interessante studie over de ethiek van Augustinus. Van Wyk is een bewonderaar van Augustinus, wat echter niet wegneemt dat hij kritisch is op de kerkvader. Juist deze combinatie geeft het boek kracht. Van Wyk zet zich niet af en hij probeert

Augustinus niet te verdedigen. Hij neemt de teksten en de man voor wat ze zijn. Hij verstaat de ethiek van Augustinus in diens biografie en in het geheel van zijn theologie. Het boek begint daarom met hoofdstukken over zijn levensgeschiedenis en zijn theologie. Met twee momenten in het leven van Augustinus heeft Van Wyk veel moeite. Het eerste is het afscheid van zijn partner na meer dan veertien jaar met haar te hebben samengeleefd. Dikwijls wordt dit voorgesteld alsof dit deel is van zijn bekering: een afscheid van het oude leven in de zonde. Van Wyk laat zien dat dit anders ligt. In die tijd was het in de kerk aanvaard samen te leven zonder huwelijk, als je elkaar maar trouw bleef. De fout is dus niet dat Augustinus ongehuwd samenwoonde, maar dat hij zijn partner in de steek liet. Dat wordt nog erger als het motief blijkt dat Augustinus geldgebrek had en haar wegstuurde om zo hopelijk een rijke vrouw te kunnen trouwen. Van Wyk is begaan met de vrouw. Hij schrijft na het overlijden van hun zoon: ‘En ’n mens wonder: Het Augustinus se eerste konkubine die begrafnis van hulle soon bygewoon en het sy en Augustinus mekaar daar gegroet?’ Het tweede moment waarmee Van Wyk veel moeite heeft is de inzet van het leger tegen de donatisten. Augustinus heeft met geweld het ware geloof aan anderen willen opleggen.

De ethiek van Augustinus wordt gedragen door zijn theologie en de kern daarvan is de liefde. God is het hoogste goed en de enige die absoluut bemind mag worden. Daarbij komt uiteraard het bekende koppel van ‘gebruiken’ en ‘genieten’ (*uti en frui*) aan de orde. Ook hier neemt Van Wyk een gematigde positie in, waardoor de intentie van Augustinus herkenbaar wordt: elk genieten van geschapen dingen is slechts relatief en het is slechts toegestaan als het gericht is op de verheerlijking van God. Die dienst aan Gods glorie is een vorm van gebruiken. Het is dus niet een gebruiken

voor onze eigen doeleinden maar voor Gods heerlijkheid. Daarmee wordt uitbuiting van de schepping uitgesloten. Gebruik voor ons eigenbelang is misbruik.

Van Wyk gaat uitvoerig in op de liefde als waarheid. Omdat waarheid het tegengestelde is van leugen, is liegen volgens Augustinus onder alle omstandigheden uitgesloten, zelfs als het gaat om het redden van het leven van een vervolgdde. Van Wyk vraagt zich af waarom dit gebod zo absoluut wordt gehanteerd terwijl dat bijvoorbeeld niet het geval is bij doden en overspel.

Drie ethische thema's worden expliciet behandeld: seksuele ethiek, de overheid en de houding tegenover de dieren. Bij het eerste thema wordt goed zichtbaar dat Augustinus' positie moet worden verstaan in zijn biografie en in de context: zijn eigen losbandige leven in zijn jonge jaren en de seksuele decadentie van het late Romeinse Rijk maken zijn positie verstaanbaar. Juist daarom kan men deze niet zomaar overnemen. Hetzelfde geldt voor de rol van de overheid en de rechtvaardige oorlog. Augustinus houdt wel rekening met de redenen voor een rechtvaardige oorlog, maar niet met de gevolgen daarvan. In een tijd waarin kernwapens tot het arsenaal behoren is het concept van een rechtvaardige oorlog volgens Van Wyk waardeloos geworden. Als het over de omgang met de dieren gaat stelt Van Wyk terecht dat dit een vraag is die toen niet aan de orde was – en waarop men dus in feite Augustinus niet kan bevragen.

Bij vrijwel alle thema's treedt er een matiging op bij het groeien van de wijsheid met de jaren, maar het is evenzeer duidelijk dat de basis van het vroege werk blijft bestaan. Daarbij gaat het om de ziel en God waarbij de menselijke subjectiviteit centraal staat. Kenmerkend is de definitie van leugen: deze is een bewust misleiden, iets anders zeggen dan je weet dat waar is. Als je niet beter weet, is het geen onwaarheid spreken.

Het gaat dus om intentie en subjectiviteit. Is er echter geen objectieve waarheid? Is Augustinus misschien niet alleen niet de eerste moderne mens, zoals Van Wyk in zijn conclusies oppert, maar ook de eerste post-moderne?

Genoeg om zelf het boek van Van Wyk ter hand te nemen en daarbij voor lief te nemen dat er nogal wat herhalingen in zitten, maar dat heeft er mogelijk ook mee te maken dat het voor een deel een bundeling is van eerdere artikelen.

Veenendaal

A. van de Beek

Praktische theologie

H.C. van der Meulen, *Met het oog op Jezus: De prediking van de brief aan de Hebreëën* (Zoetermeer/Soest: Boekencentrum/Boekscout, 2018), 436 p., € 25,49 (ISBN 9789402242881).

Theologie beoefenen met het oog op de prediking. Dat heeft geleid tot een kloek boek, van de hand van H.C. van der Meulen, waarin de theoloog als prediker en pastor voortdurend te herkennen is. Deze grondhouding is bepalend voor de toon en de schrijfstijl van deze studie. In 23 hoofdstukken krijgt de lezer een gedegen uitleg, een homiletische exegese, van de brief aan de Hebreëën. Een brief die zelf het karakter heeft van een betoog en naar alle waarschijnlijkheid een preek is. Ieder hoofdstuk sluit af met een preekschets – de ene wat compacter dan de andere – over de desbetreffende perikoop of een kerntekst daaruit bedoeld om gedachten aan te reiken voor de prediking. In deze schetsen blijken de brede belezenheid van de auteur en zijn kennis van de hedendaagse cultuur. Wie het boek ter hand neemt en de literatuurlijst wil benutten, komt daar niet alleen theologische werken tegen.

Natuurlijk 'mis' je bepaalde dingen in een zo veelomvattend werk. Een homiletisch commentaar over de gehele brief loopt het gevaar relif te missen. Dat kan niet anders als men geen boek wil dat twee keer zo dik is. Een voorbeeld van het ontbreken van diepte vanwege de lengte van een perikoop is in een schets over Hebrëeën 2:5-18 onder een noemer: de Zoon is de Broeder. Daarbij komt het geweldige contrast in Hebrëeën 2 tussen het 'wij zien nog niet dat hem/Hem alle dingen onderworpen zijn' en 'maar wij zien de voor korte tijd minder dan de engelen geworden zijnde Jezus met eer en heerlijkheid gekroond' nauwelijks uit de verf als een existentiële worsteling van toen en nu.

Het is ook niet moeilijk om te wijzen op literatuur die ontbreekt en die wellicht nog geleid zou hebben tot andere accenten. Dat geldt zeker het inleidende hoofdstuk en met name bij de bespreking van typologie. Daar volstaan met de bekende studie van Goppelt gaat voorbij aan ontwikkelingen in het laatste decennium. Te denken is dan aan een herwaardering van de patristische exegese, een theologische interpretatie van de Schrift. Men kan echter ook benadrukken dat de auteur veel heeft gelezen en verwerkt in zijn studie en hem daarvoor complimenteren. Een punt dat hij duidelijk aantoont is hoezeer homiletiek er goed aan doet om zich rekenenschap te geven van de regels van welsprekendheid. Immers, deze betogende preek met zoveel verhalende gedeelten is een schoolvoorbeeld voor een manier van spreken die wil overtuigen als een 'woord van opwekking'. Retorica ten dienste van het Woord is binnen de homiletiek niet te versmaden. Dat is wat anders dan het gebruiken van gepolijste zinnen en allerlei gezochte woordspelingen die de gemeente zouden moeten overtuigen van de gaven van de prediker.

Na zijn pensionering heeft de universitaire docent praktische theologie zich (opnieuw) verdiept in de brief die hem blijft

boeien. We zijn hem dankbaar voor deze gerijpte vrucht! Wie herkent niet de vermoeidheid die blijkt toe te slaan onder christenen? Het nalaten van de onderlinge samenkomsten? Het lui worden om te horen, zodat volstaan moet worden met het ABC van het geloof en er een gemeente ontstaat waarin volwassenen nog aan de babyvoeding zitten? Dé remedie is 'zien op Jezus'. De eigenheid van de schrijver kom je op allerlei momenten tegen. Dat is mooi. Met verwijzing naar de studie van Thomas Long schrijft hij: 'Om een aangevochten en vermoeide gemeente op te beuren levert de auteur van de Hebrëeën een stevig betoog. Hij biedt geen leuk verhaal, noch een spiritueel lifflafje. Hij gaat de diepte in, daagt zijn gehoor uit.' Zo hoor je al lezend iemand spreken. Dat past mooi bij een verklaring van een brief als deze, die immers hardop gehoord wil worden. Laat dit boek zo een stimulant zijn om de dienst van onze hemelse Hogepriester uit te zeggen en te zingen in preken over deze schatrijke brief. Preken over Hebrëeën vraagt inderdaad inspanning, maar is ook zeer verrijkend.

Baarn

M.J. Kater

Wijsbegeerte

Christopher J. Insole, *The Intolerable God: Kant's Theological Journey* (Grand Rapids: Eerdmans, 2016), 176 p., \$ 30.00 (ISBN 9780802873057).

De auteur van dit intrigerende boek is hoogleraar in de filosofische theologie en in de ethiek aan de universiteit van Durham. Hij biedt een helder geschreven introductie op het denken van Immanuel Kant vanuit een theologisch perspectief en laat zien waar de wegen tussen de christelijke traditie en Kants filosofie precies uiteengaan. De materie is

complex en de auteur is ambitieus. Toch slaagt hij erin om Kants filosofie theologisch te evalueren in een buitengewoon toegankelijk boek.

Eerst analyseert hij in twee hoofdstukken Kants visie op God in zijn voorkritische periode en in zijn latere periode. In zijn voorkritische fase is Kant een theïst. God is het hoogste goed. Na zijn kritische wending raakt hij ervan overtuigd dat Gods bestaan niet te bewijzen is, maar dat wij wel terecht geloven in God op morele en praktische gronden.

Dat roept het probleem op dat Insole in de volgende twee hoofdstukken bespreekt: het geloof in God is nodig voor ons morele handelen, maar Gods alwetendheid en voorzienigheid bedreigen de menselijke vrijheid die nodig is voor dat morele handelen. Ook na de ontwikkeling van zijn kritische perspectief op het menselijk kenvermogen blijft Kant vasthouden aan het klassieke godsbeeld, maar hij komt in de problemen omdat hij dat beeld wil combineren met de menselijke vrijheid en absolute verantwoordelijkheid. De menselijke vrijheid is het enige onoplosbare metafysische probleem (hoofdstuk 4).

Na een hoofdstuk waarin de auteur drie tegenwerpingen behandelt – onder andere de vraag hoe Kants nadruk op de vrije menselijke ziel zich verhoudt tot het strikte materialisme – laat hij in de laatste twee hoofdstukken zien hoe Kant de klassieke christelijke opvatting van de *concursum* – Gods medewerking met al het menselijke vrije handelen – afwijst en hoe het geloof in God uiteindelijk bezwijkt onder het gewicht van de menselijke autonomie. Uiteindelijk concludeert Insole dat Kants begrip van vrijheid en het hoogste goed wel religieus geïnspireerd maar niet christelijk zijn.

De auteur helpt de lezer om het ingewikkelde betoog te volgen door steeds in conclusies zijn betoog samen te vatten en te antici-

peren op de argumentatie in het volgende hoofdstuk. Bovendien gebruikt hij beeldende taal om zijn betoog te illustreren, door bijvoorbeeld de *concursum* te vergelijken met een dans. We zijn niet gedetermineerd door een mechanische keten van oorzaken en gevolgen, we zijn ook geen willoze instrumenten in Gods hand, maar – hoewel we volledig verantwoordelijk zijn voor onze daden – kunnen wij niet handelen – of dansen – zonder een goddelijke partner die ons leert dansen en doet dansen.

Het is intrigerend dat Insole vanuit een thomistisch perspectief Kant zoveel waarde hecht aan de klassieke scholastieke notie van de medewerking van God die handelt door middel van het handelen van de schepselen. Hij toont overtuigend aan dat Kant bewust deze klassieke scholastieke notie verwerpt, omdat hij de religie alleen wil doordenken binnen de grenzen van de menselijke rede. De wijze waarop Gods handelen en het menselijke vrije handelen ineengrijpen valt nu eenmaal buiten die grenzen. Voor het christelijke begrip van de *concursum* beroept Insole zich doorgaans op Thomas van Aquino. Zijn opvatting over de medewerking is meer rooms-katholiek – in de traditie van de jezuïet Francisco Suárez (1548-1617) – dan protestants. Protestanten benadrukken doorgaans – vanwege hun genadeleer – dat het menselijke goede handelen door Gods medewerking van tevoren bepaald wordt. Maar afgezien van deze interne christelijke discussie toont de auteur wel aan dat klassieke noties vanuit de christelijke theologie nog steeds actueel zijn voor het juiste verstaan van de filosofiegeschiedenis en zelfs alternatieven bieden waar de westerse filosofie uiteindelijk seculier wordt.

Het thomisme is hier geen goedkoop alternatief voor de seculiere filosofie, maar draagt oplossingen aan voor onoplosbare spanningen in de filosofie van Kant. Terecht stelt Insole dat het grote probleem van de

moderniteit is dat God gezien wordt als een Speler op hetzelfde veld waarop de mensen spelen. Dat resulteert in een *zero-sum game* tussen het goddelijke en menselijke handelen. Deze moderne opvatting over vrijheid is funest voor het geloof in God als het hoogste goed. Kant is daarvoor niet alleen exemplarisch, maar zijn gedachtegoed 'might well be a large part of why it is such a widespread cultural assumption, giving the pervasiveness of Kant's influence on how we think about freedom' (120). Al is dat laatste misschien wat overdreven, de bestudering van Kants filosofie vanuit een theologisch perspectief blijft belangrijk voor het verstaan van de moderniteit in relatie tot het christelijke geloof.

H. van den Belt

Boekaankondigingen

Jan Martijn Abrahamse, *Breekbaar halleluja. Onderweg met de pelgrimspsalmen* (Utrecht: Kok/Boekencentrum, 2018), 214 p., € 16,99 (ISBN 9789043530316).

De auteur, theoloog en docent aan de Christelijke Hogeschool Ede en het Baptisten Seminarium in Amsterdam, brengt in dit boek op boeiende wijze de pelgrimspsalmen 120 tot en met 134 voor het voetlicht. ‘Over geweld, twijfel en kwetsbaarheid’ (120 t/m 122), ‘Omgaan met tekort, onveiligheid, werken en familie’ (123 t/m 128) en ‘Van protest naar rust en vriendschap’ (129 t/m 134). De korte hoofdstukken zijn gebaseerd op preken die Abrahamse hield in de CAMA-gemeente in Aalsmeer. De psalmen zijn liederen die hij heeft leren liefhebben en hem helpen om vandaag christen te zijn. Als geen ander bijbelboek wordt er een ‘gebroken halleluja’ in vertolkt. In een uitvoerige inleiding zegt hij dat leven met God geen zweverig, noch ‘in beton gegoten’ bestaan is. De psalmen landen ook in ‘de gewooneheid van het dagelijkse leven’, met alle ups en downs. De hoofdstukken zijn doorwoven met eigentijdse teksten, filmfragmenten, gebeurtenissen en beelden en brengen in zeer leesbare stijl, buiten geijkte paden, de Psalmen tot leven. Het boek bevat niet minder dan 214 uitvoerige noten, refererend aan cultuurcritici, romanschrijvers van toen en nu en theologen uit een breed spectrum van de christelijke wereld. Een aanrader voor persoonlijk gebruik, voor samen lezen en voor predikers die deze psalmen (op)nieuw willen vertolken.

Huizen

J. van der Graaf

Karl Barth, *U weet wie wij zijn: 50 gebeden* (Utrecht: Kok/Boekencentrum, 2018), 61 p., € 13,99 (ISBN 9789043530422).

De gebeden die Barth bij zijn latere preken – voornamelijk gehouden in de gevangenis van Bazel – heeft uitgesproken zijn in dit bundeltje verzameld. Barth ging ertoe over om bij de voorbereiding van de diensten eerst de gebeden te formuleren en pas daarna de preek. Zijn preken wilde hij niet uitgeven zonder de door hem uitgesproken gebeden. In zijn voorbede gedenkt hij de zieken, de overheid, de scholen, de armen en natuurlijk de gevangenen voor wie hij preekt. Barth spreekt opvallend vaak zijn verwondering uit over de genade van God die zo laag afdaald dat Hij bij ons op aarde wil wonen. ‘In uw lieve Zoon, onze Heiland Jezus Christus heeft U ons niet minder dan Uzelf geschonken, opdat wij geheel en al U zullen behoren’ (24). ‘Wij weten dat slechts één ding U verheugen kan en uw eer bewijzen kan: een serieuze vraag om uw Geest, een serieuze zoektocht naar de waarheid, een serieus verlangen naar uw bijstand en uw leiding. Wij weten echter, dat ook dat alleen uw werk in ons kan zijn. Heer, wek ons, dan zijn wij wakker’ (40). We danken de vertaler Ger Meesters en de inleider collega Den Hertog voor deze blik in het hart van Karl Barth.

H. van den Belt

Petrus Martyr Vermigli, *Ik geloof: Een eenvoudige verklaring van de Apostolische Geloofsbelijdenis* (Apeldoorn, Labarum, 2018), € 14,95 (ISBN 9789402906585).

C.L. Freeke heeft ons een dienst bewezen door dit boekje (1544) van de Italiaanse reformator Vermigli te vertalen en in te leiden. Deze verklaring van het Apostolicum is het enige werk dat hij in de volkstaal, het Italiaans, uitgaf. Deze Nederlandse vertaling is gebaseerd op een Engelse vertaling vanuit het Italiaans en het Latijn. Collega Van Vlastuin schrijft een aanbeveling waarin hij enkele opvallende aspecten van Vermigli's theologie belicht, bijvoorbeeld het feit dat hij de nederdaling ter helle, anders dan de Heidelbergse Catechismus en Calvijn, interpreteert als een ontmoeting van Christus met de gezaligden en verdoemden. In de inleiding geeft de vertaler een kort overzicht van het leven en het werk Vermigli. De Italiaanse reformator schrijft dat de kerk in de verkondiging van het Woord de verzoening met God door Christus aanbiedt. 'Door deze woorden komen de genade en Geest van Christus via onze geopende oren onze harten en zielen binnen' (110). Daar draait alles om.

H. van den Belt